

Texten bakom texten

Tre uppsatser om sakprosa ur ett
feminist-didaktiskt perspektiv

Gunilla Molloy

Rapport nr 19

© denna version 2001, Studentlitteratur och författaren

Förord

Svenskarna är ett läsande folk och har varit så i stor utsträckning, kanske ända sedan 1700-talet. De texter som läses och som har lästs är till en del skönlitterära texter, men man får anta att huvuddelen av det lästa är sakprosatexter, alltså icke-fiktiva texter som bl.a. har en informerande funktion på samhälls nivå. Med dessa två meningar inleder projektledningen sin presentation av forskningsprogrammet bakom projektet Svensk sakprosa.

De tre uppsatser, som ingår i detta häfte, ansluter sig till detta forskningsprogram. Den första uppsatsen, *De kulturbundna metaforerna*, utgår från en typ av text som de flesta människor läser varje dag, nämligen tidningstext. Min avsikt med uppsatsen är att fördjupa en diskussion om hur de metaforer som är nedlagda i vårt språk också är förankrade i en samhällsutveckling, eftersom jag menar att teoretiska frågor om sambandet mellan språk och samhällsutveckling hör hemma i en diskussion om den svenska sakprosans historia. Det exempel på sakprosa som jag valt är ett modernt sådant. I Sverige är idag var åttonde invånare en invandrare. Detta faktum avspeglar sig i vårt språk, både i det privata och i det officiella. I den tidningsartikel jag utgår från uttalade sig en representant för statsmakten – en polischef. Han talade med en representant för pressen och visste därmed också att hans ordval skulle nå offentligheten. Jag har valt att utgå från hans språkbruk, dvs de metaforer om *ras* som ligger ibäddat i det och som i sin tur bär fram andra underliggande värderingar.

Jämte tidningstexten utgår jag också i den första uppsatsen ifrån en modern skönlitterär roman. Jag vill i detta sammanhang också diskutera begrepp som *klass* och *kön*. En tidigare generell uppfattning om att det finns något universellt ”allmänmänskligt” har alltmer fått vika för uppfattningen att vi hela tiden har att ta hänsyn till hur ”kön”, ”klass” och ”ras” nu representeras på olika sätt och med olika tecken. Moderna texter, såväl sakprosa som skönlitterära texter, bär idag fram denna uppfattning, om än på olika sätt.

Kön, klass och ras är också temat i den andra uppsatsen *Finns det flickor i klassen?*. – De texter jag har valt att utgå från är sakprosatexter av något mer speciellt slag än tidningstexter. Det är texter som diskuterar litteratur- och språkhistoria i ett kulturhistoriskt perspektiv. Dessa texter har samtliga det offentliga samtalet som ett genomgående tema, och fonden, mot vilken de avtecknar sig, är Habermas offentlighetsteori. Jag utgår därför från Habermas och granskar texterna ur ett genusperspektiv. Eftersom ”offentlighet” har betytt olika saker för olika kön är det min avsikt att undersöka hur – och på vilket sätt – språket i vetenskapliga texter antingen kan dölja eller framhäva kvinnors deltagande både i det offentliga livet och i det offentliga samtalet.

Den tredje texten, *Snön över Skåne*, är av ett annat slag. Medan de två första diskuterar sambandet mellan samhällsutveckling, det offentliga samtalet och kön, klass och ras, dvs de faktorer som konstituerar en människa, så är uppsatsen *Snön över Skåne* en mer renodlat textanalytisk sådan. Samtidigt har den ett klart didaktiskt perspektiv, eftersom jag i den diskuterar hur skolbarn under olika perioder presenterats för olika slags sakprosatexter. De texter som jag diskuterar i uppsatsen har alla landskapet Skåne som gemensamt tema. Vad som ytterligare förenar dem är att de har gått ut i mycket stora upplagor och under lång tid varit de dominerande sakprosatexterna i svenska klassrum. En av texterna är det för övrigt fortfarande. I min jämförelse ser jag både på språk och innehåll. I samband med det senare också på hur kunskap konstrueras, dvs vad respektive författare lyfter fram som viktig kunskap och utifrån vilka skäl som dessa val görs.

Det är min förhoppning att dessa tre uppsatser på olika sätt kan bidra till diskussionen om språk- och textmönster i de texter som folk inte bara har brukat läsa, utan fortfarande läser idag.

Stockholm i mars 1998

Gunilla Molloy

Innehåll

De kulturbundna metaforerna	5
Finns det flickor i klassen?	24
Snön över Skåne	57
Litteratur	78

De kulturbundna metaforerna

Den 20 januari 1997 skriver Stoika Hristova Zetterholm en krönika med rubriken *En ung man slår mig i ansiktet* på Dagens Nyheters kultursida. Hon berättar om hur en ung man här i Sverige slår henne i ansiktet och säger: ”Stick hem, din jävla svartskalle” (se bilagan s. 77).

När polischefen Jan Ebefeldt i den stad där övergreppet ägt rum skall uttala sig, säger han: ”Jag tror att svartskalle var ett tillmäle som låg nära till hands och att han inte menade något allvarligare med det ...”

Mitt syfte med denna uppsats är att visa på hur metaforer som till exempel ”svartskalle” i vårt språk och i vårt tänkande kan få en dubbelt värderingsförstärkande funktion. Stoika Hristova Zetterholms krönika är tydlig nog i sin diskussion om etnisk tillhörighet, dvs *ras*. Trots det väljer jag att börja min text med ett ganska långt citat ur en roman, som diskuterar inte bara metaforbegreppet utan även två andra begrepp, nämligen *klass* och *kön*. En tidigare generell uppfattning om att det finns något universellt allmänmänskligt har allmer fått vika för uppfattningen att vi hela tiden har att ta hänsyn till hur ”kön”, ”klass” och ”ras” representeras på olika sätt. Trots en uppluckring av begreppen bär metaforerna ofta fram en betydligt mer statisk och framför allt värdegrundad uppfattning om innebörden i dessa begrepp. Det citat som jag val ur romanen *Snyggt Jobbat* av David Lodge handlar just om om detta.

Romanen handlar också om mötet mellan industriledaren Victor Wilcox och den unga, vackra universitetsläraren Robyn Penrose. De är varandras motsatser. Wilcox är en brackig företagsledare som inte skyggar för att ta i med hårdhandskarna. Han har föga till övers för den akademiska världen. Den feministiska litteraturvetaren Penrose har inte en aning om vad som utspelar sig på ett verkstadsgolv. Av en ren slump förs de samman då stadens industri- och utbildningsväsen skall studera varandra under ett ”industriår”. Deras första möten präglas av stor misstro, en misstro som ökar eftersom Victor inte visar någon respekt för Robyns yrkesmässiga kunnande.

Ett typiskt exempel på detta var det rasande gräl de hade haft om Silk Cut-annonsen. De var på väg tillbaka i hans bil efter ett besök på ett gjuteri i Derby. Det verkade som om de passerade samma jättelika annonstavla var tredje kilometer längs vägen, en fotografisk avbildning av mängder av rasslande siden med en enda slits i, som om tyget skurits upp med ett rakblad. Det fanns inte ett ord till text på den här bilden, med undantag för regeringens varning om rökning. Den här allestädes närvarande bilden som glimtade förbi med jämna mellanrum både intresserade och irriterade Robyn, och hon började göra en semiotisk utredning av djupstrukturen under den meningslösa ytan.

På den första nivån var bilden en slags gåta. Det vill säga att man måste veta att det fanns ett cigarettmärke som hette Silk Cut för att kunna lösa koden. Affischen var en slags ironisk representation av ett namn, som en rebus. Men ikonerna var dessutom en metafor. Det skimrande sidentyget med de fylliga kurvorna och den sensuella strukturen symboliserade helt uppenbart kvinnokroppen och den elliptiska slitsen, som framhävdes genom en ljusare nyans som lyste fram inifrån var ännu mer uppenbart en slida. Annonsen väddjade därför till både sensuella och sadistiska impulser, både till en önskan att lemlästa och att tränga in i en kvinnokropp.

Vic Wilcox spottade och fräste av ilsket förakt när hon presenterade den här tolkningen. Han rökte själv ett annat märke, men det var som om hela hans livsfilosofi hade hotats av Robyns analys av den här annonsen. "Du måste ju vara sjuk om du ser allt det där i ett vanligt tygskynke", sa han.

"Vad ska den tjäna till då?" frågade Robyn utmanande. "Varför ska man använda en bit sidentyg för att göra reklam för cigaretter?"

"Därför att dom heter det, eller hur? Silk Cut. Sidensnitt. Det där är en bild av namnet. Ingenting annat.

"Men tänk om de hade fotograferat en rulle siden som var avskuren på mitten - skulle inte det ha gått lika bra?"

"Ja, det skulle det väl. Varför inte?"

"Därför att det skulle se ut som en avskuren penis."

Han tvingade sig till ett spänt skratt för att dölja hur generad han blev.

"Varför kan inte sådana som du inte bara ta saker för vad de är?"

"Vilka är som jag?"

”Akademiker. Intellectuella. Ni ska alltid hitta dolda innebörder i allting. Varför? En cigarett är en cigarett. En bit siden är en bit siden. Varför kan ni inte låta det vara bra med det?”

”När dom representeras av någonting annat får dom en ny innebörd”, sa Robyn. ”Tecken är aldrig enkla. Det lär vi oss av semiotiken.”¹

David Lodge, författaren till *Snyggt Jobbat*, är inte enbart författare. Han är också professor i modern engelsk litteratur i Birmingham, England. *Snyggt Jobbat* utspelar sig i Thatchers England och tiden är sent 80-tal. Lodge beskriver motsättningen mellan ett nedslitet, industrialiserat England och framväxten av ett postmodernt informationssamhälle. Victor Wilcox och Robyn Penrose representerar genom sina yrken denna motsättning. De representerar dessutom ytterligare en annan motsättning som finns i varje samhälle oavsett tid, nämligen den mellan människor av olika klassbakgrund. Genom att vara av olika biologiska kön lyfter de slutligen fram en tredje motsättning, den mellan ”manligt” och ”kvinnligt”.

I den här citerade dialogen blir det klass och kön som, för att använda en metafor, ställs på sin spets i just en diskussion om metaforer.

Om metaforbegreppet i den här diskussionen säger Lodges romanhjärtinna att ”när de [tingen] representeras av något annat får de en ny innebörd”. Detta är det vanligaste sättet att förklara en metafor på.

Metaforbegreppet

Metaforbegreppets egentliga karaktär har varit föremål för en intensiv diskussion, skriver signaturerna IAn, PMJ och UTe i *Nationalecyklopedin*.² Men i princip skiljer sig *Nationalecyklopediens* förklaring inte från Robyn Penrose' när hon säger att ”när de representerar något annat får de en ny innebörd”. *Nationalecyklopedin* utgår ifrån latinets *meta'phora*, av grekiskans *metaphor'*, det senare även med betydelsen "bortförande till ett annat ställe", och påpekar att en metafor är en stilterm: ett bildligt uttryckssätt där likheter eller inre överensstämmelser motiverar att en företeelse (sakledet) byts ut mot

¹ Lodge, David. 1988, sid 229 - 230

² *Nationalecyklopedin*, band 13, sid 259 - 260. Signaturerna står för Ingemar Augelin, Per Magnus Johansson och Ulf Teleman.

någon annan (bildledet). Att kalla kamelen för ”öknens skepp” är ett klassiskt bruk av metaforer skriver Nationalencyklopedin, som också säger att i poesin förekommer metaforer rikligt som t.ex. i Pär Lagerkvists dikt ”Nu löser solen sitt blonda hår”.

För David Lodge, som är litteraturvetare och romanförfattare, ligger den poetiska användningen av metaforer närmast. I en annan bok, *The Art of Fiction* (1992) diskuterar Lodge öppningsscenen i Jane Austens *Emma* och skriver att:

Jane Austens opening is classical: lucid, measured, objective, with ironic implication concealed beneath the elegant velvet glove of the style. How subtly the first sentence sets up the heroine for a fall.³

I en kommentar till sin egen text skriver Lodge att:

I used the metaphore of a glove to describe Jane Austen’s style, a style which itself claims authority partly by eschewing metaphor (metaphor being an essentially poetic figure of speech, at the opposite pole to reason and common sense).⁴

Att undvika eller avhålla sig från metaforer, vare sig helt eller delvis, är en konst med tanke på metafortätheten i vårt språk. Lodges kommentar om Jane Austens stil ”metaphor being an essentially poetic figure of speech” pekar mot samma uppfattning om metaforer som Nationalencyklopedin ger med exemplet från Lagerkvists dikt.

Men Nationalencyklopedin visar även på andra områden där betydelseöverföring sker med metaforers hjälp, som till exempel i allmänspråkets utveckling, där ord för konkreta företeelser börjar användas om abstrakta (*fatta* ett beslut) och där uttryck för rum brukas om tid (*inom* tre dagar). Men det är inte dessa vardagliga metaforer Lodge syftar på när han uppskattande skriver att Jane Austens stil ”claims authority partly by eschewing metaphor”.

³ Lodge, David. 1992, sid 5

⁴ Lodge, David. 1992, sid 7

Kulturbundna metaforer

Men varför överhuvudtaget arbeta med metaforer? skriver Eva Feder Kittay i sin bok *Metaphor. Its Cognitive Force and Linguistic Structure* och fortsätter:

Since writers began to concern themselves with the topic, it has been recognized that a metaphore is a displaced sign. Aristotele identified the displacement as a transference and the sign as a name. But why transfer the name of one thing to another? Words have their meanings, names name what the name; why displace words and names from their usual designation? ⁵

Ja, varför? Den tes som Kittay driver är att ”such transference serves a cognitive end”. I sin bok argumenterar hon för begreppet *a perspectival theory of metaphor* och skriver att :

To call our theory *perspectival* is to name it for the function metaphore serves; to provide a perspective from which to gain an understanding of that which is metaphorically portrayed. This is a distinctively cognitive role. Since *perspectival* implies a subject who observes from a stance, we can say that metaphor provides the linguistic realizations for the cognitive activity by which a language speaker makes use of one linguistically articulated domain to gain an understanding of another experiential or conceptual domain, and similarly, by which a hearer grasps such an understanding. ⁶

Med Kittays resonemang skulle metaforerna därmed tillhandahålla språket ett redskap, med vilket vi skulle kunna nå en förståelse av vad som beskrivs. Om vi jämför med Nationalencyklopedins förklaring om

ett bildligt uttryckssätt där likheter eller inre överensstämmelser motiverar att en företeelse byts ut mot något annan ⁷

⁵ Kittay Feder, Eva: 1987, sid 13.

⁶ Kittay Feder, Eva, 1987, sid 14.

⁷ Nationalencyklopedin, band 13, sid 259 - 260.

så emotsäger den inte Kittays beskrivning. Däremot ger hon metaforens funktion i språket en bestämd kognitiv roll och funktion. Med hjälp av språkets metaforer kan vi förstå våra kognitiva processer. Metaforer blir därmed inte bara mer eller mindre eleganta stilistiska uttryck. De blir också uttryck för hur vi ger och tar emot information och hur vi språkligt handskas med och överför ny kunskap. Metaforerna kan visa oss hur den enskilda individen handskas med kunskap, *men med metaforernas hjälp kan vi också se hur kulturbunden denna kunskap är.*

Genom att granska hur olika metaforers uttryck för till exempel relationen ”manligt-kvinnligt”, som i diskussionen om cigarettreklamen mellan Robyn Penrose och Victor Willcox, kan vi också se hur en kultur förhåller sig till detta motsatspar. Om inte metaforen med

det skimrande sidentyget med de fylliga kurvorna och den sensuella strukturen som helt uppenbart symboliserade kvinnokroppen⁸ uppfattades just så som annonsören avsett, så vore bilden inget annat än ett mycket privat uttryck för en enskild individs associationskedja. Men så var inte fallet. På ett omedvetet plan gick metaforens budskap hem hos medborgare i en kultur som lärt sig se kvinnokroppen som det objekt som

vädjade både till sensuella och sadistiska impulser, både till en önskan att lemlästa och att tränga in i en kvinnokropp.⁹

Eftersom både Robyn och Victor är insocialiserade i denna kultur, så förstår de också båda två metaforens budskap. Däremot har de olika möjligheter att uttrycka sin förståelse. Robyn har med Kittays uttryck

the linguistic realizations for the cognitive activity by which a language speaker makes use of one linguistically articulated domain to gain an understanding of another experiential or conceptual domain,¹⁰

dvs den handling som Lodge uttrycker på sitt språk när han skriver att ”Robyn började göra en semiotisk utredning av djupstrukturen under den meningslösa ytan”.

⁸ Lodge, David. 1988, sid 229-230.

⁹ Lodge, David. 1988, sid 229-230.

¹⁰ Kittay Feder, Eva 1987, sid 14.

Wilcox har, i brist på verbal förmåga och teoretisk kunskap om metaforer, något annat som gör att han intuitivt förstår den metafor som Robyn satt ord på. Han har ingen teoretiskt artikulerad kunskap om hur maktrelationen mellan män och kvinnor i hans kultur faktiskt ser ut. Men han har istället ett eget metaforiskt språk för denna kulturbundna kunskap, även om han inte aktiverar det i Robyns närvaro. Trots att han först avvisar Robyns resonemang, så kan han inte helt släppa hennes tankar. Lodge låter sin romanhjärte fundera vidare i de obönhörligt kulturbundna banor som innebär att Wilcox till slut når fram till följande insikt:

Tankarna gick tillbaka till Robyn Penrose och samtalet om Silk Cut i bilen. Hon var smart, det måste man medge, även om teorierna var lite halvfärdiga. En slida, va! Jojoj, det fanns ju faktiskt de som kallade det för springa och slits. Och en klitta var förstås både slitsa och klippa i ett ord...*silke slitsa klippa klitta*...och, ja, *Silk Cut, Silk Cunt*...sidenfitta...det hade hon inte tänkt på! Snyggt namn på ett cigarettpaket. Vic log lite snett för sig själv innan han dāsade till.¹¹

När Vic söker i sitt egna semantiska nätverk som inte är mer eget än att han delar det med andra i den kultur som han är en del av, faller det ena ordet efter det andra ut. Till slut har även han svaret till den rebus som annonsen utgjorde.

Det semantiska nätverket och prototyp teorin

Ett annat exempel på detta sätt att associera sig fram till den kunskap som man behöver ger Jean Aitchison i sin bok *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. I kapitlet *Word-webs. A semantic network* beskriver hon hur Freud:

when he could not remember the name "Monaco" ran through a whole series of place-names: *Piedmont, Albania, Montevideo, Colico, Montenegro*.¹²

Förklaringen som Aitchison ger är:

¹¹ Lodge, David. 1988, sid 238.

¹² Aitchinson, Jean. 1994, sid 86

When looking for an elusive word, people frequently fumble around not only in the same semantic area but often within a group of co-ordinates.¹³

Onekligen är detta precis vad Lodges hjälte Vic gör när han halvdåsan söker i sitt semantiska nätverk efter de ord som i hans kultur är metaforiska uttryck för ordet kvinnokropp, eller för att uttrycka det mer exakt:

ett bildligt uttryckssätt där likheter eller inre överensstämmelser motiverar att en företeelse byts ut mot något annat.¹⁴

Jean Aitchinson diskuterar i sin bok även den s.k. prototyp teorin. Den o-umbärliga Nationalencyklopedin åberopar också denna teori när den under rubriken *kognitionsforskning* skriver att :

Två andra teorier inom nyare kognitionsforskning kan nämnas. Den ena är den s.k. *prototyp teorin* för begrepp. I stället för att på klassiskt sätt ge logiska definitioner av begrepp utgår man ifrån att det finns mer eller mindre typiska exempel på ett begrepp. En bofink är till exempel en mer typisk fågel än en pingvin. *Möjligheten att uppfatta ett begrepps innehåll bestäms av hur olika exempel liknar en viss prototyp.* (min kursivering).¹⁵

I Aitchisons bok finns det ovan citerade exemplet med ”fågeln och pingvinen”. Aitchinson refererar till Eleanor Rosch’ experiment med cirka 200 psykologistudenter vid University of California, Berkely. I dessa experiment skulle studenterna bland annat svara på vilken fågel som var mest ”fågel”, vilket visade sig bli den amerikanska rödhakesångaren (a robin). Självfallet är rödhakesångaren (a robin) prototypen för en fågel för dessa studenter, som inte bara dagligen ser den utan också hör om den i sånger som exempelvis *When the red red robin comes bob-bob-ing along*. Rödhakesångaren är också huvudpersonen i den amerikanske författarinnan Rachel Carsons uppmärksammade bok om miljöförstöring *Silent Spring* (1962). Fågeln måste anses vara känd i hela den

¹³ Aitchinson, Jean. 1994, sid 86

¹⁴ Nationalencyklopedien, band 13

¹⁵ Nationalencyklopedien, band 11 sid 149

engelskspråkig kulturen och där inte bara av människor som sökt sig till en högre utbildning. När Aitchinson därför skriver att:

Psychologists on the other side of America obtained very similar results when they repeated the experiment, so the results are not just a peculiar reaction of Californian psychology students.¹⁶

så finns det ingen anledning för oss att betvivla detta påstående.

Prototypeteorin sammanfaller här delvis med Kittays ”perspectival theory of metaphor”. Självklart kommer en student, som är uppväxt i en ”rödhakesångarekultur” att föreslå denna fågel som prototyp för ”fågel”. Men det räcker kanske inte med att ha sett och hört *om* fågeln. *Vad* man har sett och hört måste också i sig innefatta en underliggande, positiv innebörd eller värdering för att man skall välja just denna fågel till prototyp. Det innebär att prototypeteorin är starkt knuten till just den kultur i vilken undersökningen utförs. Ty pingvinen, som hamnade ute i periferin som en icke-typisk fågel, uppfyller faktiskt alla de kriterier som rödhakesångaren gör i USA och England – fast på Antarktis inlandsisar.

Prototypeteorin kan därför också fungera som ett lackmuspapper. ”Säg mig vilken fågel du väljer, och jag ska säga dig vilken kultur du representerar”. I Sverige är det förmodligen koltrasten som istället för rödhakesångaren representerade ”vår” prototyp.

Att de prototyper som väljs varierar från kultur till kultur emotsäger naturligtvis inte prototypeteorin *i sig*. Tvärtom. Trots att Aitchinson inte påpekar det starkt kulturella perspektiv som finns inbyggt i prototypeteorin, så gör den kulturella bundenheten teorin enbart mer intressant, *eftersom den kan bidra till förståelse av den kultur i vilken den skapas*.

När Kittay därför skriver att:

To call our theory *perspectival* is to name it for the function metaphors serve; to provide a perspective from which to gain an understanding of that which is metaphorically portrayed¹⁷

¹⁶ Aitchinson, Jean. 1994, sid 53

¹⁷ Kittay Feder Eva. 1987, sid 14

så betonar hon att metaforerna faktiskt tjänar en funktion, nämligen att ge en förståelse för vad som i en viss kontext eller i en viss kultur kan få en metaforisk framställning. När man ser vilken fågel som gestaltar prototypen ”fågel” i en kultur, så kan man också se vilken fågel som i denna kultur skulle kunna ge upphov till positivt värdeladdade metaforer.

Den kognitiva semantiken

Den kognitiva semantiken, som Nationalencyklopedin presenterar som den andra moderna kognitiva teorin, understödjer uppfattningen att metaforer kan bidra till förståelsen av den kultur som de beskriver. Den kognitiva semantikens huvudtes är:

att ordens *betydelser* representeras i hjärnan på samma sätt som perceptioner. Dessa representationer antas vara bildliknande eller schematiska strukturer. Med detta synsätt kan man exempelvis förklara den rika användningen av metaforer i naturligt språk.¹⁸

Men samma ord – eller samma fågel – ges inte samma betydelse i olika kulturer. De metaforer som vi väljer kommer därför att bära fram *vad* som har betydelse i en viss kultur - och *vilken* betydelse som detta utvalda har. När Robyn Penrose och Victor Wilcox grälar om den metafor som Silk Cut annonsen utgör så spetsar Robyn sina argument med frågan:

”Men tänk om de hade fotograferat en rulle siden som var avskuren på mitten – skulle inte det ha gått lika bra?”

”Ja, det skulle det väl. Varför inte?”

”Därför att det skulle se ut som en avskuren penis.”

Han tvingade sig till ett spänt skratt för att dölja hur generad han blev.

”Varför kan inte sådana som du bara ta saker för vad de är?”¹⁹

Robyn, som äger en kunskap inte bara om metafor-teori utan förmodligen också om både prototyp-teori och teorin om kognitiv semantik, vet vad hon skall säga för att få Victor Wilcox att reagera. Utifrån sina kunskaper om

¹⁸ Nationalencyklopedin band 11 sid 149

¹⁹ Lodge, David 1988, sid 229

vad som i denna diskussion är en symbolisk rödhakesångare och vad som är en symbolisk pingvin, kontrar hon Wilcox med en metafor som hon vet att han dels kommer att finna obehaglig och dels måste ta avstånd från. I en kultur där kvinnors kroppar ofta används i reklamen, både öppet och dolt, och i en kultur som i sig härbärgerar mäns våldtäkt av kvinnor (men inte dess motsats) blir en annons som

vädjade till både sensuella och sadistiska impulser, både till en önskan att lemlästa och att tränga in i en kvinnokropp,²⁰

ett uttryck för den kultur i vilken den skapas.

Vic Wilcox genans inför Robyns replik om "en avskuren penis" kan bero på att hon använder ett ord som kvinnor i hans samhällsklass vanligtvis inte begagnar. Det kan också bero på att hon tangerar den manliga kastraktionsångest som i vår kultur är knuten till framgång. Att man i en sådan kultur för att sälja mer cigaretter, skulle arbeta med en metafor som förde tankarna till en avskuren penis, vore att direkt motarbeta annonsörens syfte eftersom prototypen i vår kultur för framgång och kraft är fallisk.

Ras som metafor

Eftersom metaforen till sitt väsen bygger på att "likheter eller inre överensstämmelser motiverar att en företeelse byts ut mot någon annan", så är det intressant att se hur metaforer används då det gäller ras med utgångspunkt från till exempel prototypbegreppet. I en kultur, där en del människor är vita och andra svarta, bär språket i sina metaforer fram inte bara skillnaden dem emellan, utan även de *värderingar* som skall förstärka dessa skillnader. I Sydafrika, ett land med 40 miljoner svarta människor och 4 miljoner vita, borde enligt all logik prototypen för "människa" vara svart. Att så inte är fallet beror på att representanter för den vita rasen, som haft kontroll över det språk med vilket en främmande (svart) kultur beskrivits, har gjort det bland annat med hjälp av bilder och metaforer.

²⁰ Lodge, David. 1988, sid 229

Enligt den kognitiva semantiken representeras dessa språkliga uttryck i våra kognitiva processerna på samma sätt som perceptioner. Dessa representationer kan inte bara antas vara bildlika. De blir också värdeladdade genom de värderingar som användningen av vissa bestämda metaforer tillfört vår uppfattning kring vissa ord som är förknippade med ras.

I boken *Imperialism at Home* skriver Susan Meyer i sitt introduktionskapitel *Race as Metaphore* om de texter hon analyserar att:

In each a white woman (x) is compared to a member or members (y) of another race, and thus the text, whether implicitly or explicitly, constructs the metaphore "x is y".²¹

Detta lakoniska sätt att med en välkänd matematisk formel uttrycka metaforens funktion är onekligen slagkraftigt.

I sin studie jämför Susan Meyer skildringar av vita kvinnor med människor av annan ras. Syftet med studien är att visa hur vita kvinnor, genom att förknippas med människor av annan ras, framställs som underlägsna vita män. Men för att metaforen kvinnor/ras skall fungera, menar jag att vi *i förväg* måste ha en uppfattning om att människor av en annan ras är underlägsna den vita rasen. Annars kommer metaforen inte att fungera. Enligt den kognitiva semantikens huvudtes att ordens betydelser representeras i hjärnan på samma sätt som perceptioner, så måste de ord som associeras till exempel med människor med mörk hudfärg vara negativt laddade.

Om till exempel svarta män anses vara denna kulturs rödhakesångare, så blir "svarta" metaforer också positivt värdeladdade. Anses de vara denna kulturs symboliska pingviner, så kommer metaforerna också att bära fram denna kulturella marginalisering. Bakom Susan Meyers argumentering kan vi därför se Kittays *perspectival theory of metaphore*, eftersom Kittay hävdar att:

to call it perspectival is to name it for the function it serves: to provide a perspective from which to gain an understanding of what is metaphorically portrayed.²²

²¹ Susan Meyer, 1996, sid 20.

²² Kittay Feder Eva. 1987, sid 14

Hur skulle då en metafor se ut vars funktion vore att visa till exempel den svarta rasens underlägsenhet i jämförelse med den vita? Ett exempel finns i en av den amerikanska litteraturens mest lästa romaner, *Borta med Vinden*. I den porträtteras Scarlett O'Haras svarta dagmamma Mammy. Så här möter läsaren henne första gången i texten:

Mammy kom ut från hallen, en kolossal gammal kvinna med små listiga elefantögon. Hon var skinande svart, äkta afrikansk, tillgiven till sista blodsdroppen, Ellens stöd, hennes tre döttrars förtvivlan, de andra tjänarnas skräck.²³

När Kittay skriver att metaforens språkliga och kognitiva funktion är att underlätta för "the hearer to grasp such an understanding" menar jag att detta även gäller för "the reader". Kanske i än högre grad för läsaren, eftersom vi formar egna bilder medan vi läser. Men till hjälp har vi de metaforer som texten bär fram och när vi läser att Mammy i den ovan citerade texten har "små listiga elefantögon" så blir det svårt att undvika kopplingen mellan svart och djurisk, mellan svart och icke mänsklig.

Denna glidning mellan människor av annan ras och mellan djuriskhet är inte ovanlig. I en annan, i USA och i västerlandet mycket spridd bok, *Inte utan min dotter* av Betty Mahmoody framställs iranier på följande sätt:

Iranierna satt på golvet med korslagda ben eller hukande på knä. De angrep maten som en flock vilda djur som var utom sig av hunger. De enda bestick som fanns var stora, slevliknande skedar. Några använde dem tillsammans med händerna eller ett stycke bröd som formats som en skopa. Andra brydde sig inte om skedarna. Inom några sekunder fanns det mat överallt. Den skyflades in hur som helst i pladdrande munnar som spillde och spred stycken och bitar över sofrays och mattor.²⁴

I Sverige har *Inte utan min dotter* sålts i 600 000 exemplar och är en populär bok framför allt bland tonårsflickor. Med tanke på att iranier numera är en del av det svenska samhället och att iranska barn en del av vår mångkulturella skola, vore det en viktig uppgift för lärare i svenska

²³ Mitchell; Margret, 1983, sid 25

²⁴ Mahmoody, Betty. 1988, sid 24.

att med eleverna inte bara diskutera vad som gör *Inte utan min dotter* till en ”spännande” bok – vilket är ett vanligt elevomdöme – utan också använda den för att se vilka värderingar om iranier som språkets metaforer i boken överför. Att i undervisningssammanhang vid läsning av skönlitteratur närma sig metaforbegreppet utifrån prototyp teorin vore en intressant didaktisk uppgift. Kittays ”perspectival theory of metaphor” skulle kunna ge eleverna det kritiska redskap med vilket man kan analysera språkets litterära metaforer för att få en förståelse av den kultur som använder sig av vissa metaforer i vissa, bestämda syften.

I dessa två texter med iranier och afrikaner överför språkets metaforer uppfattningen att människor av en annan ras än den vita är lägre stående människor. Denna uppfattning nås genom att använda metaforer som pekar i samma riktning; människor med mörk hudfärg befinner sig närmare djuren än den vita västerländske mannen som i vår kultur är prototypen för ”människa”.

Svart som metafor

Ett tydligt exempel hur den vite, västerländske mannen är prototyp för ”människa” finns nedlagd i det religiösa språket. Eftersom Gud per definition är det högsta, innebär det att när vi söker en bild för Gud tar vi det bästa vi kan tänka oss i den kultur som vi lever i. Det betyder att i en patriarkal kultur som vår framställs Gud manlig, till exempel som ”far”. Men i det ögonblick Gud beskrivs som en far återverkar det tillbaka ned till mänskligt liv och gör fäder till gudar. Det finns en dialektik, en cirkelgång nedlagd i språket.

Denna dialektik påvisas av Anne-Louise Eriksson i avhandlingen *The meaning of Gender in Theology*. Hon skriver:

- 1) If God is figured to be all-good, as in the Christian tradition, we will attribute everything we perceive as good to God, that is: *God becomes an image of what is good and valuable in our society.*
- 2) Statements about God affect how we evaluate actions and traits in our daily life. Characteristics (already) attributed to God are divine features, and as such they *legitimate, validate, and authorise phenomena as they*

*appear in society. I call this the dual process of value reinforcement in theology.*²⁵

Denna dialektik visar sig också vid bruk av "svarta" metaforer. Den Mammy som vi möter i *Borta med Vinden* är "skinande svart, äkta afrikansk". Men de dagmammor som vi i Sverige kallar för "svarta dagmammor" behöver inte komma från Afrika och idag tänker vi inte heller på människor av afrikanskt ursprung när vi använder uttrycket "svartjobb" eller "svartskalle". Kanske borde vi ändå göra det, för att kunna förstå styrkan i den suggestiva värdeskala som finns nedlagd i våra kognitiva processer och i vårt tysta och okritiska accepterande av att en metafor är "ett bildligt uttryckssätt där likheter eller inre överensstämmelser motiverar att en företeelse byts ut mot någon annan". Ty ord som *svartjobb*, *svartskalle*, *svarta pengar*, *svart marknad* och *familjens svarta får* är inte värdeneutrala. I dem ligger värderingen att det finns något som är bättre, renare och i vår kultur mer socialt accepterat, nämligen det som är vitt. Varför skulle annars innehavare av svarta pengar vara angelägna om att så fort som möjligt tvätta (!) dem vita?

Om vi inför våra barn talar om svarta dagmammor som vi till och med betalar med svarta pengar, så kommer vi att förvirra barnen. Med sin konkreta begreppsuppfattning och med sitt lika konkreta språkbruk ser de att dagmamman inte är svart, utan vit. Vägen ur denna förvirring blir betydelsebärande och för med sig en värdering om motsatsparet svart - vitt, en värdering som blir inskriven inte bara i språket utan också i uppfattningen om "svart". Förr eller senare kommer barn som har svarta dagmammor att förstå att hur mycket de än tycker om sin dagmamma, så betyder "svart" ändå att hon bara är näst bäst och en nödlösning.

Att svart och vitt är varandras motsatser betyder inte nödvändigtvis att det ena är överlägset det andra. Att vara annorlunda betyder inte att vara sämre. Men vi är så vana att tänka i motsatspar som svart/vitt, lägre/högre stående, manligt/kvinnligt och dessutom så ovana att granska de värderingar som metaforerna överför, att vi kanske inte alltid märker vart värderingarna för oss.

När därför polischefen Jan Ebefeldt, som jag citerar i min inledning, säger om en man som slagit en kvinna i ansiktet och kallat henne "svartskalle" att: "Jag tror att svartskalle var ett tillmäle som låg nära till

²⁵ Eriksson, Anne-Louise. 1996, sid 65.

hands och att han inte menade något allvarigare med det...” så visar Ebefeldts yttrande just på faran med att inte uppmärksamma hur värdeladdade kulturbundna metaforer kan vara.

Vad den unge mannen som slog och vad polischefen som uttalade sig uppenbarligen har gemensamt är en kulturbunden uppfattning om människor av annan ras. Deras språkliga uttryck för denna uppfattning visar sig bland annat i de metaforer som de använder och accepterar. Att i detta sammanhang hävda att begreppet metafor är ”ett bildligt uttryckssätt där likheter och inre överensstämmelser motiverar att en företeelse byts ut mot någon annan” är att underskatta den dubbla värderingsförstärkande funktion som kulturbundna metaforer kan få. Man kan också lätt koda bådats yttrande i Susan Meyers definition ”x is y”, vilket i det här fallet blir att ”svart(skalle) är underlägsen”.

Metaforernas innehåll avslöjar att den vite mannen, i det vita västerländska samhället, ser sig själv som norm (och prototyp). Allt annat är icke-normerande (och icke-prototypiskt). Språket förstärker bland annat med metaforernas hjälp denna uppfattning. Större delen av det svenska samhällets stöder även denna inställning. Uttryck för den ligger inbäddade i språket. Stöttad av såväl samhälleliga som språkliga strukturer kan en svensk man i dag slå en invandrad kvinna i ansiktet och kalla henne ”svartskalle”. Ortens polischef slätar över övergreppet. Därmed bidrar han själv just till den effekt som metaforer kan få, nämligen en dubbelt värderingsförstärkande funktion.

Rationell – emotionell

Något liknande uttrycker Lakoff/Johnsson när de i *Metaphores We Live By* skriver att:

But our conceptual system is not something we are normally aware of. In most of the little things we do every day, we simply think and act more or less automatically along certain lines. Just what these lines are is by no means obvious. One way to find out is by looking at language.²⁶

²⁶ George Lakoff and Mark Johnsson. 1980, sid 3

Om vi gör detta, dvs ser på språket, så kan vi i Lakoff/Johnssons eget språk se ett oproblematiserat användande av ordet "we". Vilka "vi", som automatiskt tänker i vissa banor egentligen är, diskuteras inte i boken trots att författarna tydligt skriver ut att de metaforer vi använder speglar vår kultur. Deras argumentering tangerar mitt tidigare resonemang om manligt/kvinnligt och svart/vitt när de till exempel i kapitlet *Oriental Metaphors* i en diskussion om "upp och ned" använder motsatsparet rationellt - emotionellt. De skriver att:

RATIONAL IS UP, EMOTIONAL IS DOWN.

The discussion *fell to the emotional* level, but I *raised* it back *up to the rational* plane. We put our *feelings* aside and had a *high-level intellectual* discussion of the matter. He could not *rise above* his *emotions*.

Physical and cultural basis: In our culture people view themselves as being in control over animals, plants, and their physical environment, and it is their unique ability to reason that places human beings above other animals and gives them this control. CONTROL IS UP thus provides a basis for MAN IS UP and therefore for RATIONAL is up.²⁷

Lakoff/Johnssons syfte är bland annat är att visa hur allmänspråkets vardagliga metaforer struktureras i vårt språk och att detta ofta sker dels i motsatspar som till exempel "upp och ner" och dels i spatiala mönster. Jag menar att den förklaring som de här ger till RATIONAL IS UP, EMOTIONAL IS DOWN kan fördjupas ytterligare utifrån Kittays "perspectival theory of metaphor", vars syfte är att "to gain an understanding of what is metaphorically portrayed".

I vår kultur är det inte bara "people" som har kontroll över djur, växter och den fysiska omgivningen. Det är också så att (vita) män har mer kontroll över (svarta) män än tvärtom. Det är dessutom också så att män av olika kulörer och raser har mer kontroll över kvinnor av motsvarande kulör och/eller ras än tvärtom.

I Lakoff/Johnssons resonemang förknippas känslor med "down". I vår kultur förknippas dessutom känslor med kvinnor, som av "naturen" anses

²⁷ George Lakoff and Mark Johnson. 1980, sid 17

vara mer känslösamma än män. Det innebär att eftersom kvinnor är känslösamma och känslan är underlägsen det rationella förnuftet som i vår kultur förknippas med män, så överförs i Lakoff/Johnssons resonemang också en uppfattning om att kvinnor är underlägsna män.

Maktperspektivet

Susan Meyers uttryck att "x is y" stämmer väl in på en ytförståelse av hur metaforer *konstrueras*. Jag menar att många metoforers *innehåll* dessutom tål att granskas utifrån ett maktperspektiv med avseende på de värderingar som ligger nedsänkta i dem.

Prototyp teorin fungerar till exempel inte bara på fåglar och grönsaker, utan också på människor. Om känslor förknippas med kvinnor och rationellt förnuft med män, så blir skillnaden mellan kvinnor och män den att ju mer känslor, ju mer "kvinna". Om rationellt förnuft förknippas med män, så gäller samma resonemang. Ju större förmåga till "high-level intellectual discussions", ju mer man. Det innebär att prototyp teorin också kommer att fungera både normerande och korrigerande; den kvinna som föredrar att prioritera sitt intellekt kommer att avvika från prototypen "riktig kvinna". Den man som offentligt visar sina känslor och dessutom använder känslobaserade argument i en diskussion, kommer också att avvika från prototypen "riktig man". I en kultur där män och kvinnor uppfattas som inte bara som varandras motsatser utan också som över- och underordnade varandra, kan prototyper fungera normerande bland annat med hjälp av språkets metaforer.

Samma resonemang gäller också för de metaforer som gäller ras. När Lakoff/Johnsson därför i resonemanget om UP-DOWN skriver att:

The most fundamental values in a culture will be coherent with the metaphorical structure of the most fundamental concepts in the culture.²⁸

så instämmer jag i detta påstående. Men jag menar att det kan föras mycket längre för att inte bara granska de språkliga strukturer som Lakoff/Johnsson undersöker, utan även de samhälliga strukturer som

²⁸ George Lakoff and Mark Johnsson. 1980, sid 24

olika kulturer upprätthåller bland annat med språkets och metaforernas hjälp. I en diskussion om metaforerna "*rational argument is war, labour is a resource* och *time is a resource*" skriver Lakoff/Johnsson avslutningsvis om liknande metaforer att:

They emerge naturally in a culture like ours because what they highlight corresponds so closely to what we experience collectively and what they hide corresponds so little. But not only are they grounded in our physical and cultural experience; they also influence our experience and actions.²⁹

Deras resonemang stämmer naturligtvis in på de metaforer som de diskuterar i kapitlet. Men med tanke på att Lakoff/Johnsson själva skriver att metaforer inte bara är grundade i vår kulturella uppfattning utan att de också utövar en påverkan över våra erfarenheter och handlingar, så borde en granskning av metaforer utifrån ett maktperspektiv kunna säga oss mycket om de samhällsliga maktstrukturer som kanske är dolda för ögat men inskrivna i språkets metaforer.

Ty vad vi "experience collectively" som Lakoff/Johnsson skriver beror i hög grad på vilka "vi" är. I en patriarkal rasistisk kultur som den amerikanska (och som den svenska också har visat sig kunna vara) finns det olika "vi" som talar för och om olika gruppers erfarenheter. Om metaforerna som Lakoff/Johnsson skriver utövar en påverkan på våra erfarenheter och handlingar, så finns det anledning att granska dem just ur ett maktperspektiv för att se hur metaforer kring kön och ras upprätthåller och befäster ett över-underläge. Inte minst vore detta en angelägen didaktisk uppgift för svensklärare, eftersom svenskämnet i sig inrymmer både arbete med skönlitteratur och med språkets grundläggande strukturer.

²⁹ George Lakoff and Mark Johnsson. 1980, sid 68

Finns det flickor i klassen?

Det finns många historier kring Tage Erlander. En av dem berättar hur en representant för SAP:s kvinnoförbund frågade honom när förbättringar skulle påbörjas för kvinnorna. Han lär ha svarat: ”Ja, ja, det skall också ske. Men först skall folket få det bättre.”³⁰

Att göra distinktioner är alltid ett svårt och riskabelt företag. Distinktioner kan både belysa och fördunkla ett problem. Man är dessutom alltid sårbar för invändningar om hur enskilda tänkares tankar korrekt skall klassificeras.

Detta skriver Seyla Benhabib i ett resonemang om det offentliga rummet och Habermas.³¹

Tage Erlanders uttalande om ”folket” och ”kvinnorna” visar dock tydligt hur distinktioner kan belysa ett problem. Hans svar pekar mot en uppfattning som inrymmer två kategorier (samt två underförstådda antaganden): ”folket” är arbetarklassen (som underförstått består av män.) ”Kvinnor” däremot är kvinnor (som underförstått främst är *kön*). Att genomföra politiska beslut som skulle gagna kvinnor, vore inte att arbeta för folket. I dagens offentliga debatt används ibland uttrycket ”särintresse” kring kvinnors politiska krav. Vi kan ana det bakom Erlanders distinktion mellan ”folk” och ”kvinnor”.

I det korta yttrandet kan vi också ana konturerna av två sinsemellan motstridiga perspektiv. I svaret att ”folket” först skall få det bättre framtonar Erlander både som systemfunktionalist och konfliktteoretiker. Som det senare i bemärkelsen att han ser att ”det i samhället finns olika grupper eller klasser med var sina intressen, och att det pågår en ständig kamp mellan klasserna om den samhälleliga makten”³² (Svensson 1988).

³⁰ Historien kommer från Gunhild Kyhle, som tyvärr inte kan verifiera dess korrekthet. Men den har trots det sin poäng i detta sammanhang.

³¹ Benhabib, Seyla (1992) *Autonomi och gemensskap*, sid 110

³² Svensson, Jan (1988) *Kommunikationshistoria*, sid 9

Det konfliktteoretiska synsättet har, som Svensson skriver, sitt ursprung i Marx teorier om klasskampen och den dialektiska materialismen. Men på den politiska arenan finns förutom klasskampen även en könskamp. Genom att göra en distinktionen mellan folket och kvinnorna gör Erlander av dem två grupper. I hans värld har de motstridiga intressen och han ställer ett klasstänkande mot kön. Genom att avfärda krav från SAP:s kvinnoförbund såsom varande särintressen, framstår Erlander också som en systemfunktionalist som ser "samhället som ett i princip slutet system som bör hållas i jämvikt"³³, dvs i den jämvikt som han uppfattar som den naturliga. Genom att alltför snabbt avfärda frågans egentliga innebörd ser han inte att den ständigt lika komplicerade könsfrågan kan ses ur både ett systemfunktionalistiskt *och* ett konfliktteoretiskt perspektiv.

Jag nämnde tidigare att Seyla Benhabib i en artikel för ett resonemang om det offentliga rummet och Habermas. Detta gör hon bland annat för att belysa det offentligt argumenterande samtalets betydelse i ett demokratiskt samhälle. Men hur bör ett sådant samtal se ut? Vem får delta? Och vad får samtalet handla om? I samtalet mellan Tage Erlander och representanten från SAP:s Kvinnoförbund hade båda formellt samma möjlighet att göra sina röster hörda. Men på vems villkor skedde samtalet? Och på vems språk?

Uppsatsens syfte

Det är min avsikt att diskutera dessa frågor utifrån den litteratur som ingår i kursen *Litteratur-och språkhistoria i ett kulturhistoriskt perspektiv*. Texterna i kursen hade det offentliga samtalet som *ett* genomgående tema. Därmed utgjorde dessa texter också en egen offentlig diskurs inom kursen. Det kan därför vara intressant att granska språket i denna diskurs.³⁴ I en av kursens texter väcker också Olle Josephson en liknande fråga. Han skriver:

³³ a.a sid 8

³⁴ Jag använder ordet diskurs i den allmänna betydelse som i Nationalencyklopedin beskrivs med orden. "Uppfattningen att hela vårt förhållande till verkligheten uttrycks genom diskurser, och att diskursen så starkt styr vår verklighetsuppfattning att vi är fångade i den. Samtidigt finns det uppenbarligen många olika diskurser. Våra ord och därmed våra tankars innebörder styrs enligt detta förhållningssätt av i vilken diskurs vi

Tidig arbetarrörelse är mycket manlig – betydligt mer än väckelse och nykterhetsrörelsen. Satte det en särskild prägel på språket, och vilket språk formade de kvinnor som ändå försökte skapa sig en plats i arbetarrörelsen?³⁵

Det faktum att den tidigare arbetarrörelsen var ”mycket manlig” kanske också innebar att den satte en prägel på språket som vi fortfarande kan avläsa. Jag ämnar försöka lyfta fram aspekter på hur språket i vetenskapliga texter antingen kan dölja eller framhäva kvinnors närvaro och erfarenheter. Eftersom texterna i kursen *Litteratur-och språkhistoria i ett kulturhistoriskt perspektiv* på sitt sätt har utgjort basen för ett offentligt samtal, kommer jag att diskutera begreppet ”offentlighet” i relation till kön. I min diskussion kommer jag att utgå ifrån ett genusperspektiv. Förklaringen till det senare finns bland annat i Jan Svenssons *Kommunikationshistoria* :

På varje område i samhället finns det somliga personer eller grupper som vill bevara status quo, medan andra vill ha till stånd en förändring. Drivkrafterna för dem som vill ha något nytt kan vara flerfaldiga; det kan vara frågan om nöd, fattigdom, frustration, besvikelse eller ambition, profitlystnad, verksamhetslust osv. Oavsett vilka drivkrafterna är kan man som regel inte åstadkomma någon förändring utan att förankra sina idéer hos andra människor, vilket i sin tur förutsätter en fungerande kommunikation. Den grupp eller de grupper i samhället som effektivast kan föra ut sin uppfattning och idéer har möjlighet att skaffa sig hegemoni i den betydelse som nämndes ovan. I kampen om hegemonin är tillgången till och makten över kommunikationsmedel av olika slag de främsta vapnen.³⁶

Mina drivkrafter för att få till stånd en förändring är, som Svensson skriver, flerfaldiga. I detta fall är det dock främst en önskan om att

befinner oss, och missförstånd eller oförståelse uppstår om vi i vår kommunikation med andra 'inte är i samma diskurs'”.

³⁵ Josephson, Olle *Att ta ordet för hundra år sedan*, sid 42

³⁶ Svensson, Jan, *Kommunikationshistoria*, sid 14

fördjupa och förhoppningsvis något förtydliga den diskurs som texterna i kursen har utgjort kring *föreställningar* om klass och kön.

Replikskiftet mellan representanten från SAP:s kvinnoförbund och Tage Erlander bygger nämligen på den senares föreställningar om klass och kön. När dessa föreställningar delas av flera, kan begreppet *hegemoni* användas i följande betydelse:

Den klass eller grupp vars kulturella (eller politiska) föreställningar dominerar i ett samhälle kan sägas ha kulturell (eller politisk) hegemoni.³⁷

Erlanders svar visar en hegemonisk uppfattning om kvinnors politiska krav. Hans föreställning att "folket" och "kvinnorna" hade motstridiga politiska intressen fick konsekvenser inte bara för beslut på den politiska arenan, utan även för människors vardagsliv. Ett senare exempel på denna motsättning har diskussionen om sex timmars arbetsdag för småbarnsföräldrar varit. Det kravet har, när det drivits från SAP:s kvinnoförbund, möts med motkravet att medlemmarna heller önskar en veckas längre semester. Även i detta svar låter sig ett ord som "medlemmar" liksom "folket" diskuteras.

Vilket språk, till och med vilka ord, som används i det offentliga samtalet får utifrån hegemonibegreppet en tydligare betydelse för förståelsen av vad som egentligen sägs. Kombinerat med ett genusperspektiv kan förståelsen ytterligare fördjupas. Eller hade Erlanders svar blivit detsamma om statsministern hetat Aina Erlander och frågan "när skall männen få det bättre?" ställts till henne från en manlig LO-medlem?³⁸

1. Texten

Stilsort och genus.

Jag tänker börja min diskussion om klass och kön genom att se på en av språkets minsta betydelsebärande faktorer, nämligen *stilsorten*. Även val

³⁷ a.a. sid 9

³⁸ Denna turnering av den Erlanderska anekdoten är min egen. Men den har, liksom ursprungshistorien, också sin poäng.

av stilsort kan nämligen kopplas till de konflikter som utspelats på den offentliga arenan mellan kön. Ett sådant fall är kvoteringen av män till folkskoleläraryrket, en fråga som idag, hundra år senare, fortfarande är aktuell.

Hur kön spelar in som betydelsebärande faktor även i till synes könsneutrala frågor som stilsorter ger Björn Melander ett tydligt exempel på i uppsatsen *Läsebok för folkskolan – bakåtsträvande eller framåtblickande?* Han citerar Inga-Lisa Petterson som i en studie över olika stilsorter i *Läsebok för Folkskolan* pekat på hur:

tryckstilsfrågan var laddad utifrån både klass-, genus- och sekulariseringsperspektiv. De manliga folkskollärarna hade huvudsakligen en folklig bakgrund medan de kvinnliga till största delen kom från medelklassen. Eftersom antikvan traditionellt tillhörde de välsituerade kvinnornas läsning ingick denna i de förras ”kulturella kapital”, medan ”manliga folkskollärare medförde ett klasskulturellt kapital närmast sammanhängande med frakturen” (Petterson 1992:46). Och eftersom frakturen, som nämnts, också var bunden vid den religiösa läsningen fick antikvan förstås även profana konnotationer.³⁹

Det mest intressanta med detta citat är kanske inte tryckstilsfrågan i sig, utan det faktum att Inga-Lisa Petterson i sin diskussion kring stilfrågan visar hur klass och kön *inte* låter sig splittras upp i olika kategorier, vilket Erlander gjorde i sitt svar. I resonemanget om ”fraktur och antikva” lyfter Petterson fram både klass och kön som lika viktiga faktorer, eftersom en person alltid bärare är av båda, inte antingen det ena eller det andra. Ett resonemang om individer, eller grupper, där antingen klass eller kön saknas, framstår som haltande. Både kvinnors och mäns liv levs dels i samspel med varandra och dels i samspel med sin tids sociala, ideologiska och kulturella processer. För att kunna förstå de underliggande strukturerna och dynamiken i ett samhälle bör både köns- och klassaspekten finnas med i den historiska analysen. Såväl kön som klass är en basstruktur i varje samhälle och därmed i varje socialt sammanhang. Därför måste båda problematiseras och diskuteras. Men det förutsätter ett synliggörande av båda.

³⁹ Melander, B (1994) *Läsebok för folkskolan - bakåtsträvande eller framåtblickande?* sid 37

Könskvotering då och nu.

Om vi utgår ifrån att Melander citerar Inga-Lisa Petterson korrekt, så finns det en intressant glidning i Petterssons resonemang. Hon skriver att den stilsort som knyts till kvinnorna ingår i deras "kulturella kapital", medan den stilsort som knyts till männens kapital är ett "klasskulturellt" sådant. Den underliggande tanken, som inte skrivs ut men som vi kan ana av ordvalet, är att kvinnan, oberoende av klasstillhörighet, trots allt är mer "kultur" (än mannen) och att mannen är mer "klass" (än kvinnan).

Att frågan om genus i fallet med "antikva och fraktur" inte enbart stannade på stilsorternas nivå, visar Christina Florin i sin avhandling *Kampen om katedern*. Hon beskriver bland annat hur staten i mitten på 1800-talet kraftfullt griper in, dels i kvoteringen av utbildningsplatser till folkskolelärarutbildningen, och dels på det lönepolitiska området.

Genom att granska antalet utbildningsplatser till seminarierna kan man se hur staten agerat i frågor som rör klass och kön. I början av 1860-talet fanns det sju seminarier för män och två för kvinnor. Arbetsmarknaden för folkskolelärare växte under 1870-talet. Staten svarade på detta behov genom att under åren 1875 och 1879 inrätta tre seminarier för kvinnor i Falun, Kalmar och Umeå. De kvinnor som fick sin utbildning vid dessa seminarier fick främst tjänst i städerna, där behoven var störst. I riksdagen pläderade A F Liljeholm i andra kammaren för att parallellklasser för män skulle inrättas vid dessa seminarier, eftersom kvinnor ansåg sig för "fina" och inte ville ta tjänst på landsbygden. Detta är ett intressant uttalande, eftersom det redan fanns en mängd kvinnor som arbetade på landsbygden i de mindre folkskolorna, nämligen tusentals småskolelärarinnor. Men dessa representerade en annan klass, vilket visar oss att begreppet *klass* i den politiska diskursen kan användas för att tillskriva representanter av samma kön olika egenskaper när vissa beslut är önskvärda.

Att kräva ökade utbildningsplatser för männen var ett könspolitiskt beslut. Detta kom att gynna männen på kvinnornas bekostnad. Ty bland dem som sökte till seminarierna hade en stor del inte tillräckliga förkunskaper. Detta gällde främst männen. Christina Florin skriver:

År 1899, när ecklesiastikminister Claeson föreslog, att man skulle bibehålla den rådande proportionen mellan män och kvinnor i skolan genom att inrätta

både en manlig och en kvinnlig parallellklass, utestängdes 112 flickor som klarat inträdesproven från en seminarieplats, medan bara 5 ynglingar drabbades av samma öde. Året innan utestängdes 146 lärarinneaspiranter med full kompetens mot 14 manliga.⁴⁰

Anledningen till att jag här tar upp statens utestängning av kvinnor från en lärarutbildning utifrån ett könspolitiskt ställningstagande vid 1800-talets slut, är att exakt samma resonemang förs idag. Våren 1997 gick studentkåren vid Lärarhögskolan i Malmö ut i massmedia med informationen att män skulle kvoterats till lärarutbildningen utifrån kvalifikationen biologiskt kön.

Lön efter kön

Idag har studenter vid lärarutbildningarna en annan tillgång till media än vad studenterna hade för hundra år sedan. Detta visar bland annat striden om "lön-efter-kön" inom folkskolelärarkåren omkring 1906. Folkskoleläraryrket var från början ett likalönsyrke, vilket var ovanligt i 1800-talets Sverige. Kvinnornas klasstillhörighet gav dem detta "löneförspång", dvs de kunde kompensera sitt kön med sin klasstillhörighet. 1906 infördes en löneroglering av den nyttillträdde ecklesiastikminister Fridtjuv Berg. Via ålderstillägg innebar denna löneroglering en faktisk löneskillnad mellan män och kvinnor. Berg motiverade sitt förslag på följande sätt:

Lärare och lärarinnor prestera måhända lika mycket arbete och säkerligen lika värdefullt arbete, men de prestera helt visst inte samma slags arbete.

Eftersom kvalitativa skillnader inte gick att finna, fick muskelmassan avgöra:

Kvinnans fysik har inte samma kraft och uthållighet som mannens.⁴¹

Lön efter biologisk kön (dvs muskelmassa) infördes.

⁴⁰ Florin, Christina (1987) *Kampen om katedern*, sid 115

⁴¹ a.a. sid 168

När denna offentliga diskussion om folkskolelärarynernas löner fördes i riksdagen, där kvinnorna inte hade en enda röst vid avgörandet av frågan, använde dessa istället de kanaler som stod dem till buds. Det var främst broschyrer och tidningsartiklar. En av dessa broschyrer var *"Några ord med anledning av Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående folkskolelärarynernas lönerreglering*, författad av juris docenten Elsa Eschelsson, som vid detta tillfälle var ordförande i Akademiskt Bildade Kvinnors förening. I sin skrift går hon på punkt efter punkt mot Fridtjuvs Bergs förslag. Denna broschyr distribuerades till alla riksdagsmän och somliga refererade till den i kammardebatten.

Anna Larsson-Lessel, som 1902 valts in i SAF:s centralstyrelse, gav 1906 ut en skrift som hette *"Även den andra parten bör höras"*. Fil dr Lydia Wahlström som vid denna tid var studierektor vid Åhlinska gymnasiet argumenterade i en artikel med rubriken *Olika löner för lika arbete* i Stockholms Dagblad mot Bergs förslag.⁴²

I dessa tre typer av texter; broschyrer som distribuerades för hand, skrifter som kom via ett fackförbund och artiklar i dagspressen, förde kvinnorna sin argumentering kring lönepolitiken. Men folkskolelärarynerna, som insåg maktaspekten i lagförslaget, inneslöt inte landets tusentals småskolelärarynner i sin argumentation. När folkskolelärarynerna insåg att lönestriden var förlorad och en könssplittring uppstått, bildade de 1906 en ny riksorganisation, Sveriges Folkskolelärarynnerförbund. Några planer att gå samman med Sveriges Småskolelärarynner fanns dock inte. Kön var inte en övergripande kategori för folkskolelärarynnerna, som gentemot småskolelärarynnerna upprätthöll en klassmarkering. I sin kamp för yrkets professionalisering och därmed indirekt den egna statusen på arbetsmarknaden, var kampen för den yrkesmässiga kompetens som också visade på deras klasstillhörighet, viktigare än solidariteten med andra kvinnor inom samma yrke.

När Björn Melander i *Läsebok för folkskolan* skriver att valet mellan de olika stilsorterna antikva och fraktur "var laddad utifrån både klassgenus- och sekulariseringsperspektiv" så är ordet "laddad" väl valt. Går man till historien bakom stilsorterna finner man den kamp om katedern som fortfarande pågår utifrån ett genusperspektiv. I dag är klassaspekten

⁴² a.a sid 165

nedtonad, medan genusaspekten är framlyft. De flickor som söker till lärarutbildningen kommer fortfarande från medelklassen, vars pojkar söker sig andra utbildningar. Det är få flickor och pojkar ur arbetarklassen som söker sig till akademiska utbildningar över huvudtaget. Frågan ”vad betyder det för arbetarklassens barn att de så sällan får möta någon med en liknande bakgrund under sin utbildningstid” är ställd så ofta och så lite åtgärdad, att den blivit en del av utbildningsretoriken. Samma fråga gäller naturligtvis också invandrabarnen. Frågorna kommer säkerligen, med den tröghetsmekanism som är inbyggd i det svenska skolsystemet, att ställas ytterligare minst ett par generationer framåt.

Det är intressant att se hur (lärar)studenter av båda könen via press och media i dag har tillgång till det offentliga samtalet, jämfört med situationen för hundra år sedan. Det är ännu mer intressant att se att argumenten, då det handlar om att förändra en situation medels könskvotering, inte har förändrats på hundra år.

Enstaka ord och genus.

Synliggörande och osynliggörande

Det föregående resonemanget utgick ifrån att vårt språk, ända ner till stilsorter som antikva och fraktur, är bärare av klass- och genusmarkörer. Detta förhållande redovisades också öppet i det offentliga ”samtal” om sakprosatexterna som Björn Melander förde i sin text. Från stilsorterna antikva och fraktur skall jag fortsätta med att se på ett enstaka ord, som är vanligt förekommande i texter av olika slag.

Det enstaka ord som jag skall granska är vanligt förekommande personliga och opersonliga pronomen som ”han”, ”man” och ”vi”, samt possessiva pronomen som ”vår”. Med dessa pronomen kan man beskriva sin egen värld, men också göra universella anspråk. Som exempel använder jag mig av en text av Arnold Hauser.

Jag kommer också att använda en text av Jan Svensson för att visa hur lurigt ”man” kan framtona, även när texten skriver fram dess korrekta betydelse, eftersom ”man” kan användas både som substantiv och pronomen. Ofta uppträder det förklätt till det ena men framstå som det

andra. I detta avsnitt pekar jag också på ett dilemma som jag ser i genusforskningen.

Men jag börjar med ett citat på engelska ur Hausers text. I *The Social History of Art* skriver Arnold Hauser att:

The novels of Stendhal and Balzac are the first books concerned with *our own life, our own vital problems, with moral difficulties and conflicts unknown to earlier generations.*⁴³ (mina kurs)

Jag ska här inte diskutera innehållet i detta påstående utan istället se vilka pronomen Hauser använder. När han skriver "våra egna" om liv och problem (och dessutom syftar på Balzac och Stendahl) känner jag mig som kvinna och läsare först inkluderad i detta universella, västerländska "vi". Denna känsla bryts dock gång på gång när Hauser själv specificerar sitt tänkande med ett språkbruk som till exempel i följande meningar:

The artist's experience of the world is without plan and system; *he* gathers *his* empirical material as it were in passing by the features and data of life, which *he* carries around with *him*, which *he* allows to grow and mature.....The scholar chooses to take the opposite way. *He* starts with a problem, that is, a fact of which *he* knows nothing or does not know the very thing *he* would really like to know.⁴⁴ (mina kurs)

Arnold Hausers prosa lämpar sig väl för en språkanalys ur ett genusperspektiv. Hans retoriska stil bygger på upprepningar, vilket innebär att förment könsneutrala ord som "artist" och "scholar" gång på gång klär av sig själva och framstår som maskulina via de "manliga" pronomen som Hauser ser dem som. Det inledande pronomenet "våra" faller efter hand för en kvinnlig läsare, som snart inser att Hausers värld inte omfattar ena halvan av mänskligheten. Hauser gör här hegemoniska anspråk på världen, samtidigt som han utesluter halva dess befolkning. Denna könsblindhet är inte ovanlig och den är heller inte tidsbunden. Den går att finna i såväl äldre som moderna texter.⁴⁵ Den inbjuder till en

⁴³ Hauser, Arnold. *The Social History of Art. Naturalism, Impressionism, The Film Age*. sid 2

⁴⁴ a. a sid 81

⁴⁵ Se t.ex. hur Patisson i *On Literacy* på sid 54 använder "men" och "he" som synonymmer till "individuals".

”motståndsläsning” som oftast börjar med en granskning av skenbart könsneutrala substantiv som ”artist” samt pronomen som ”vår” eller ”man”. Denna motståndsläsning påminner starkt om svampletning, såsom det framställs i följande dikt av den finska författarinnan Solveig von Schultz:

Som när du letar efter trattkantareller
framåtlutad, och vänjer dina ögon
vid brunt och visset och vått och sent
och sjunker i svarta barr och spindeltuvor
och håller om påsen med frusna fingrar
- gå inte bort
gå inte bort när du hittar det första
skrynkliga lilla knytet som leker död
nattbrunt som löven, och gömmer sin friska
klargula fot i mossan - gå inte bort
skärp dina ögon och luta dig ännu lägre
det som vaknar nu vill överraska
- gå inte bort, i närheten finns mer.⁴⁶

I sitt resonemang om Émile Zola skriver Hauser att:

he is perfectly conscious of the fact that men are dependant on the material conditions of their life in their whole behavior, but he does not believe that these conditions are unalterable.⁴⁷

Hauser använder här det engelska substantivet ”men”, vilket betyder ”män (som grupp)” och inte det opersonliga ”man”, vilket kan översättas med både ”man” och ”mänsklighet”. Bruket av ”men” förstärker uppfattningen att kvinnor är exkluderade ur den historia som Hauser beskriver. I ordet ”man” kan även kvinnor inkluderas, vilket de inte kan i ordet ”men”. Vi ställs här inför frågan om Hauser antingen menar att när Zola ”accepts Taine’s milieu theory unreservedly” ändå gör det med reservationen att den bara omfattar män – eller om Hauser själv är könsblind. Eftersom

⁴⁶ Solveig von Schultz (1975) *De fyra flöjtspelarna*

⁴⁷ a.a. sid 80

Hauser ingenstans i sin text argumenterar för det första alternativet, utgår jag ifrån att det är det andra som gäller.

Texter av detta slag tvingar läsare av båda könen till en kritisk läsning. Var finns det material som Hauser utelämnar och hur skulle det påverka hans resonemang om det fördes in i texten? Och utifrån vilken metod skall granskningen ske? Samtidigt som mycket historiskt material mår väl av att granskas utifrån ett genusperspektiv, så ligger det också en fara i själva sättet att göra det på. Könsskillnader kan nämligen både reproduceras och förstärkas när de förbises – som här hos Hauser – och när de erkänns.

Genusforskningens dilemma

När kvinnors erfarenheter lyfts fram och dokumenteras på basis av ett framhävande av *skillnader* gentemot mäns erfarenheter, så kan det också innebära att kvinnor löper risken att isoleras, att könen ytterligare segregeras och att redan existerande könsskillnader förstärks. Den analytiska kategorin ”kvinna” existerar inte som en oberoende, självständig kategori utan ”kvinna” definierar sig och definieras i motsättning till ”man”. Men som vi såg i resonemanget kring stilsorterna och lärarutbildningen så kan kvinnor och män under långa tider samverka för ett gemensamt mål, som i fallet med arbetet med professionaliseringen av folkskoleläraryrket. Under andra skeden i historien kan män och kvinnor motarbeta varandras intressen utifrån könspolitiska beslut, som i lön-efter-kön striden. Under samma skede i historien kan kvinnor samtidigt utestänga andra kvinnor från samarbete utifrån en klassposition. Det vore därför mer fruktbart att se hur kvinnor och män definierar sig *i relation* till varandra istället för att se till skillnader mellan könen.

Linda Gordon är en av de forskare som Seyla Benhabib citerar i sin artikel om Habermas och det offentliga rummet. Gordon skriver hur om hur kombinationen maktperspektiv/ genusperspektiv kan visa oss att ”historien” om historien kan:

beskriva ett maktsystem där kvinnor är underordnade genom relationer som är motsägande, tvetydiga och motstridiga – en underordning som upprätthålls mot ett motstånd, där kvinnor inte alls alltid har definierat sig

som de andra, där kvinnor ställs inför och träffar val och handlar trots insnörning.⁴⁸

”Historien” visas sig ofta vara uppbyggd som en berättelse, en ”historia” som skall kunna berättas som en enda löpande text. Men för att denna text skall kunna löpa på som en skridskoåkare på glansis, krävs att olikheter, motstridigheter och protester döljs. Genusforskningens uppgift är att lyfta fram motsägelserna och protesterna, samtidigt som denna forskning håller ett vaksamt öga på sina egna metoder för att inte förstärka de redan existerande könsskillnaderna.

Den engelska historikern och genusforskaren Joan W. Scott, som Stig-Lennart Godin refererar till i *Klassmedvetandet i tidig svensk arbetarlitteratur*,⁴⁹ föreslår att genus låter sig användas som analytisk kategori i historieforskningen samtidigt som man applicerar en dekonstruktivistisk syn på motsatsparet manligt/kvinnligt. Detta för att kunna studera hur manligt/kvinnligt har opererat under skilda historiska kontexter. Dels kan könen konstruera sociala relationer, som i fallet med folkskolelärarna under samarbetsperioden. Dels kan konstruktionen av dessa sociala relationer peka ut motsättningar, som under lön-efter-kön striden. Båda könen kan också, just i hur de konstruerar sina sociala relationer också legitimera maktförhållanden, som i bevarandet av det borgerliga familjemönstret.

Fördelarna med att använda gender/genus som en analytisk kategori samtidigt som man applicerar en dekonstruktivistisk syn på motsatsparet manligt/ kvinnligt syns mig uppenbara. Detta förhållningssätt skulle lyfta fram de motsägelser som historien innehåller men sällan redovisar, men utan att förstärka de redan existerande könsskillnaderna. Ett första steg i denna analys, ett slags genusforskningens elementära svampplockning, är då att se vad det generiska⁵⁰ ordet ”man” både innehåller och döljer, som i fallet med Hausers text. Men att även ett korrekt bruk av ordet ”man” ändå kan lämna fältet öppet för funderingar, visar nästa exempel som jag hämtat ur en text av Jan Svensson.

⁴⁸ Gordon, Linda, citerad i Benhabib, Seyla *Autonomi och gemenskap*, sid 247

⁴⁹ Godin, Stig-Lennart. 1994. *Klassmedvetandet i tidig svensk arbetarlitteratur*, sid 88

⁵⁰ generisk i betydelsen ”som avser släktet”, dvs både män och kvinnor.

Det exkluderande och inkluderande "man"

Det opersonliga och könsneutrala pronomenet "man" kan syfta både på män och kvinnor och därmed fungera inkluderande. En vaksam läsare, som vant sig vid att se pronomenet "man" som en genusmarkör, kan vid läsningen av varje text därmed ingå i en mer aktiv dialog med textens författare. Ett sådant exempel ger ett avsnitt ur Jan Svenssons text om Kommunikationen och individen ur *Kommunikationshistoria*. Svensson skriver:

Individen spelar en viktig roll i vår moderna västerländska uppfattning om världen och samhället, men begreppet individ har – liksom de flesta andra abstrakta begrepp - varit utsatt för betydelseförändringar under tidernas lopp. Ursprungligen syftade begreppet på det som är odelbart (in-dividuellt), och under medeltiden användes det framför allt i samband med argument om den heliga treenigheten. Vår uppfattning om individen som något enskilt i motsättning till det gemensamma (eller kollektivet) har sina rötter i den protestantiska reformationen, då den viktigaste teologiska relationen övergick från att gälla man-kyrka-Gud till att bli en direkt relation man-Gud.⁵¹

Teologiskt och historiskt har Svensson både rätt och fel. Svensson använder "man" generiskt och inte bokstavligt. "Man" betyder då "människan" i obestämd form; dvs "mänskligheten", och avser både män och kvinnor. Enligt förreformatorisk syn kunde människan/mänskligheten frälsas endast om människan/mänskligheten gick in under den kyrkliga organisationen. Reformationen innebar bl.a. att individen inte ansågs kunna stå i relation till Gud och frälsas utan den kyrkliga mellanhanden. Svenssons "man" döljer här det faktum att kvinnor också efter reformationen förblev omyndiga både i världens och i kyrkans ögon. I den patriarkala familjen förblev hufvudern ansvarig för husfolkets, inklusive husfruns, andliga status. När Svensson använder det generiska "man" som syftar på släkten/mänskligheten riskerar han att tappa just den poäng som han skriver fram.

Olle Josephson påpekar att språket är "mycket manligt" i den tidiga arbetarrörelsen. Men det teologiska språket är av tradition lika manligt,

⁵¹ Svensson, Jan 1988 sid 28

om inte mer. Bruket av ord som Fader, Sonen och Den Helige Anden förstärker exkluderandet av kvinnor. Eftersom förändringen inom kyrkan går långsammare än inom arbetarrörelsen, så är språkbruket i teologiska texter värda en särskild uppmärksamhet. Jag väljer därför ännu ett exempel på en teologisk text när jag i nästa avsnitt ser på litteratur och genus.

2. Litteratur och genus

Censur

Efter att ha diskuterat stilsorterna antikva och fraktur samt olika pronomen, skall jag nu gå över till att se på den tydligaste formen av ett förnekande av kvinnors erfarenheter, nämligen censur. För att visa på kyrkans makt över språket väljer jag en text där kampen över språket gällt ord som syftat direkt på kvinnor och mäns erfarenheter. Att språkbruket också rymmer en maktkamp och att den maktkampen inte alltid redovisas i den "historia" som berättas, visar sig i kapitlet "Vad folket sjöng och läste" i *Den svenska litteraturen* av Bo Bennich-Björkman och Lars Furuland. Författarna skriver om en berättelse i Boccaccioanda och om skälmen Jannes att

Detta raljeri med prelater och heliga ting hade knappast varit tänkbart i en folkbok före 1809, eftersom kyrkans egna ännu utövade censur i teologiska ämnen och med argusögon bevakade fältet.⁵²

Denna censur och dessa argusögon försvann inte med tiden. 1859 föll de på en av Linda Sandel-Bergs texter. Om henne skriver författarna att hon:

numera är bäst känd som författare till andliga sånger som Tryggare kan ingen vara och Blott en dag, ett ögonblick i sänder"⁵³

Men för Evangeliska Fosterlandsstiftelsen sångbok författade Lina Sandell-Berg även en sång med texten:

⁵² Bennich-Björkman, Bo och Furuland, Lars (1988), "Vad folket sjöng och läste", i Lönnroth/Delblanc del 3. Stockholm. Bonniers, sid 284

⁵³ a.a. sid 274

Du ömma *kycklingmoder*
som vakar över mig
Hur skall jag kunna älska
och evigt prisa Dig?
Du varnar mig så troget
För alla Satans garn
och gömmer *under vingen*
Ditt lätt försagda barn

Ditt *Modershjerta* brister
utaf förbarmande
Du ser vad helst mig felar
Du känner allt mitt ve
Och öfver mig beständigt
Ditt öga öppet står
och *modersvingen* räcker
så vidt som himlen når.

I denna text för ord som ”kycklingmoder”, ”Modershjerta” och ”modersvingen” tankarna till ett kvinnlig gudsväsen. Lina Sandell stödde sig på Jes. 49:15⁵⁴ och 66:13, där texten ger tydliga anspelningar på det moderliga i det gudomliga. Trots detta gick kommittén för Evangeliska Fosterlandsstiftelsen in och censurerade texten.⁵⁵ Den officiella versionen blev:

Du ömma *fadershjärta*
som vakar över mig
O kunde jag rätt älska
och rätt lovsjunga dig.
Du varnar mig så troget
för alla dolda garn
Och skyddar i all fara
ditt lätt försagda barn

⁵⁴ Kan då en moder glömma sitt barn, så att hon inte har förbarmande med sin livsfrukt? Och om hon än kunde glömma sitt barn, så skulle dock jag inte glömma dig.

⁵⁵ SKS; Lunds Stift

Ditt *fadershjärta* brister
utav förbarmande
Du ser vad helst mig felar
du känner allt mitt ve.
Om natten och om dagen
ditt öga öppet står
Och *fadershanden* räcker
så vitt som himlen går.

Författarna till kapitlet "Vad folket sjöng och läste" redovisar inte vad folket *inte* fick sjunga och läsa av en av Sveriges mest populära och sjunga psalmförfattare. Därmed utelämnas information kring förståelsen om hur "historien" har sett ut. Läsaren undanhålls kunskap om vem/vilka som skaffat sig makt över texterna och med vilka medel detta ibland skett.

Björn Melander skriver i *Läsebok för folkskolan – bakåtsträvande eller framåtblickande?* att en av de grundläggande tankegångarna inom projektet Svensk sakprosa är att:

det föreligger ett nära samband mellan textuella utvecklingar och samhälleliga, och att detta samband är dubbelriktat så att texter dels formas av historien, dels själva är med att formar denna.⁵⁶

Om "texter formas av historien" till exempel genom censur, så är enligt min uppfattning historien om den historien också viktig.

Uteslutning

Ett försök att redovisa hur kvinnors texter censurerats genom att de uteslutits ur historien och varför det kan ha varit så, gör Lars Brink i *Gymnasiets litterära kanon*. Han skriver i ett resonemang om att locka nya grupper till gymnasiet under perioden 1910-1945 att:

som nämnts var det främst rekryteringen av flickor som lyckades. Materialet i denna undersökning är dock för litet för att kunna visa om gymnasiets litterära kanon påverkades av flickornas ankomst dit.⁵⁷

⁵⁶ Melander, Björn, sid 63

På de kvinnliga statliga läroverken läste man ungefär samma kurs som vid de bästa pojkläroverken. Brink förmodar att detta skedde för att man ville visa att man ”var lika bra som pojkläroverken”. Han skriver:

Så ger årsredogörelser från enstaka skolor som Malmö HAL för flickor intryck av att man där läste ungefär samma kurs som vid de bästa pojkläroverken och *dessutom* lade till en del kvinnliga författare”⁵⁸ Gymnasiet var dock en utpräglad manlig värld, dominerad av manliga elever, lärare, rektorer, utbildningsministrar och läroboksförfattare. (min kurs.)

Detta ”*dessutom*” pekar mot Joan W. Scotts resonemang om genusforskningens metoder. Att stanna vid ”*dessutom*” för att kunna konstatera att nu hade flickor kommit in i läroverken och därmed adderades den redan befintliga kursen med en del kvinnliga författare, är att göra analysen/beskrivningen för enkel. Redan förhistorien rymmer frågor. Om flickor skall läsa både manliga och kvinnliga författare, varför skall inte också pojkar också göra det? (Litteratur)historien bestod av två kön även under den tid läroverket var helt manligt. Av vilka skäl hade det ena könet uteslutits?

Att det ”manliga” var normerande framgår av kommentaren att man ”lade till” kvinnliga författare; dvs inget i den redan etablerade manliga kanon fick rubbas. Det innebar i realiteten att flickorna fick större arbetsbörda, eftersom de först skulle läsa den normala/normerande kursen och ovanpå den en extrakurs; speciellt avsedd för kvinnor, vilket pojkarna verkar ha sluppit.

Jag skrev tidigare att när kvinnors erfarenheter, eller ”historia” lyfts fram och dokumenteras på basis av ett framhävande av *skillnader* gentemot mäns, så kan det innebära att kvinnor löper risken att isoleras, att könen ytterligare segregeras och att redan existerande könsskillnader förstärks. I detta fall, som Brink redovisar, framgår det tydligt hur flickornas intressen och studier i gymnasiet blev ett kvinnligt särintresse. Flickorna var ”något annat” och behövde därför en extra litteraturkurs. Brink antyder en förklaring till den extra litteraturlistan: ”Man kan dock

⁵⁷ Brink, Lars (1992) *Gymnasiets litterära kanon*, sid 293

⁵⁸ a.a sid 293

tänka sig att de nya statliga flickläroverken till att börja med ville visa att de var lika bra som pojkläroverken”. Detta är säkert korrekt och pekar då mot tanken att normen en gång för alla var satt av ”manligheten”, här representerad av pojkläroverken.

Särintresset, eller skillnadens dilemma, berör därmed också frågan om hegemonin över själva kunskapsproduktionen. När vi skall ”öppna” historien för till exempel kvinnliga författare måste vi inte bara först finna dem utan också undersöka *varför och hur de har uteslutits*. Först då kan vi få syn på historien om historien och därmed också lämna den historia som framstår en enkel och oproblematiserad sådan. Om ”texter formas av historien” som Melander skriver, så är både censur som i Linda Sandells fall och uteslutning, som i gymnasieskolans fall, en del av historien.

Subjektiva värderingar

Om just denna historia bakom historien skriver Gunnar Hansson i *Den möjliga litteraturhistorien* nästan som en direkt replik till mitt föregående resonemang både om Sandell och om läroverkets manliga kanon att:

Det är inte så lite pretentiöst att på detta sätt föra in sig själv och sin egen grupp som en normerande mall i beskrivningen av litteraturen och dess historia. Mandatet att göra det är självpåtaget, ibland också oreflekterat. Det har kunnat bli det därför att alla andra läsare inte har betraktats såsom hörande till det litterära systemet och inte heller ha tillgång till några röster som når fram till dem som sitter vid skrivborden. Och när åtminstone ekon av deras röster når fram, går det liksom i annan maktutövning att bortse från dem.⁵⁹

I sin genomgång av Leon Larssons, Jack Londons och Emilie Flygare-Carléns författarskap och med tonvikt på det senare, utgår Hansson från uppfattningen att ”litteraturen” har både en läsarsida och en författarsida. Genom att negligera den första, bortser man från en del av litteraturens historia.

⁵⁹ Hansson, Gunnar (1995) *Den möjliga litteraturhistorien*, sid 121

Hansson visar, främst utifrån Emilie Flygare-Carléns författarskap, hur en mycket läst författare inte görs full rättvisa när historien inte räknar med utgivningen av böckerna och det stora antal läsare de haft.

Ur ett maktperspektiv ser Hansson konturerna av en klasskillnad, även om han är försiktig i sin framtoning. Han skriver till exempel att:

Det är inte bara beträffande arbetardiktare och proletärförfattare som det behövs ett läsarperspektiv för att komplettera och korrigera de invanda modellerna för vad som skall ingå i litteraturens historia och för hur den skall välja sina tyngdpunkter. Det gäller om alla författarskap, inklusive de allra största som Bellmans, Tegnér, Runebergs och Strindbergs.⁶⁰

I bokens avslutande och kortaste kapitel med rubriken "En klassfråga?" skriver Hansson i en diskussion om "vårt" kulturarv som några få, utifrån rådande värderingar i deras egen krets lagt beslag på, att:

I förlängningen av dessa synpunkter skulle rätten till den gemensamma litteraturen också kunna betraktas och diskuteras som en klassfråga...En sådan diskussion skulle kunna leda långt, och den hör kanske bättre hemma i ett annat sammanhang. Avslutningsvis vill jag dock notera att det sätt på vilket litteraturhistorien hitintills har skrivits ger anledning till åtskilliga tankar i den riktningen.⁶¹

Det maktperspektiv Hansson använder belyser konflikter mellan olika gruppers intressen, som mellan läsare/kritiker. Med utgångspunkt från de värderingar som gäller inom de senares "krets", kan han utifrån samma perspektiv se motstridiga intressen mellan olika grupper i samhället. Till skillnad från Erlander, som hade svårigheter att inkorporera kvinnorna bland folket, så verkar Hansson ha motsatt svårighet. Han kan inte lyfta ut kvinnor som särskild kategori ur gruppen "författare".

I sin noggranna genomgång av behandlingen av Emilie Flygare-Carléns författarskap nuddar han inte ens vid föreställningen att Schücks nedlåtande tonfall skulle ha något med kön att göra. Hansson skriver själv att:

⁶⁰ a.a. sid 60-61

⁶¹ a.a. sid 149

Det Schück i allt väsentligt har ägnat sig åt i avsnittet om Flygare-Carlén är efter mina begrepp utpräglad litteraturkritik, och dessutom tydligt tendentiös sådan. Den går också betydligt längre än litteraturkritik normalt brukar göra - den blir rent personkritik. Betraktad som historieskrivning är hans framställning inte bara ofullständig och därigenom också missvisande, utan den är därtill direkt felaktig.⁶²

Liksom Brink söker en förklaring till läroverkens manliga hegemonisering, så söker även Hansson en förklaring till Schücks förhållningssätt. Hansson ställer sig själv och läsaren frågorna om Schück sorterade bort uppgifter som inte passade honom, om han ”helt enkelt ljög” eller skrev fritt ur sitt ”fördomsfulla hjärta”? Att den ”person” som Schuck skriver om på detta sätt också är bärare av ett visst kön och att Schucks fördomar därmed också *skulle kunna* vara färgade av ett könsförakt, undgår Hansson.

Hansson behandlar Emilie Flygare-Carlén, Leon Larsson och Jack London som en homogen grupp av ”populära författare”. Han använder ett maktperspektiv som visar hur en liten krets gjort hegemoniska anspråk på att beskriva litteraturens historia så att den uteslutit många. Genom att inte kombinera maktperspektivet – i vilket han antyder en klassmotsättning - med ett genusperspektiv, står han emellertid frågande inför de övertoner som Schucks behandling av Emelie Flygare-Carlén visar oss.

3. Media och genus

Manlig arbetarklass

I de föregående avsnitten har jag diskuterat stilsorter, enstaka ord och litterära texter i relation till genus. I detta avsnitt skall jag ta upp två exempel på klass och media, som Stanley Aronowitz och Henry A. Giroux för i en intressant diskussion om klass i *Postmodern Education*.

De skriver att media under de senaste femton åren konstruerat bilden av arbetarklass via bilden, ”tecknet”, av den dominerande fadern i sitt hem:

⁶² a.a. sid 73

Until then working-class representations were typically construed in the model of the dominant male in family settings.⁶³

Under inflytande av 1980-talets postmodernitet flyter dock detta ”tecken” för representation av arbetarklassen och landar på andra sociala positioner, då främst idrottsmän och kanske framför allt poliser, som i moderna TV-serier och filmer ofta har huvudrollen. Även andra miljöer poängteras:

In such television shows as ”Hill Street Blues” the station house is the main setting; we never see cops at home.⁶⁴

Vid ett första anblick är detta korrekt. Men endast när blicken faller på de manliga poliserna. Den kvinnliga rollfigur, som i serien spelas av skådespelerskan Betty Thomas, representerar arbetarklass i sin roll som polis på offentlighetens arena. Hon representerar också ”tecknet” kvinna i det att hon privat ansöker om att få adoptera ett barn. I dessa avsnitt visas hon både i sitt hem och i barnets. I sin anknytning både till ”the station house” och ”the house” konstruerar hon både tecknet ”arbetarklass” och tecknet ”kvinna” sin roll. Dessa tecken samspelar i scener där hon sköter sina privataffärer på arbetsplatsen, som till exempel i telefonsamtal med advokater och samtal med kollegor. Genom att ”tecknet” kvinna skall konstrueras samtidigt som tecknet ”klass”, måste rollfiguren överskrida gränsen mellan privat och offentligt.

Aronowitz och Giroux påpekar att polisstationer och barer, i vilka arbetarklass konstrueras, är exklusiva manliga områden. Män och kvinnor arbetar visserligen sida vid sida på en polisstation ”but share few if any extraoccupational spaces”⁶⁵. I ljuset av det påpekandet är det därför intressant att se *var* dessa få områden finns, eftersom det marginaliserade kan ge oss viktiga upplysningar. Under många avsnitt verkade sovrummet och sängen vara det enda område där könen kunde mötas, eftersom en rad avsnitt av *Hill Street Blues* avslutades med att polischefen och åklagaren – som offentligt intog antagonistiska positioner – i det privata kunde förenas via sexualiteten.

⁶³ Aronowitz, Stanley & Giroux A. Henry (1991) *Postmodern Education*, sid 159

⁶⁴ a.a. sid 159

⁶⁵ a.a. sid 159

Det andra exemplet har Aronowitz och Giroux hämtat från filmen *Dirty Dancing*. Denna film var även i Sverige en stor framgång, främst bland unga tonårsflickor. Aronowitz och Giroux diskuterar den främst ur ett klassperspektiv och skriver att:

Unlike other films of this developing genre of class indiscretion (working-class men and upper-class women), this film has a happy ending because the young woman chooses to be a dancer - she exercises her option to downward mobility, to be declassed.⁶⁶

Denna tolkning av slutet på *Dirty Dancing* kan diskuteras. Dans spelar i filmen en stor roll och framför allt mellan filmens unga flicka Baby och den manliga huvudpersonen Jonny. När filmen börjar får vi se Baby ivrigt läsandande. Hon är en ung intellektuell och faderns favorit. Till en av filmens poäng hör valet av efternamn. Fadern heter Houseman och den unge dansaren, som via sexualiteten skall hjälpa henne att gå från "flicka" till "kvinna", heter Castle i efternamn. Just på grund av klasskillnaden dem emellan blir hennes promenader och kärleksmöten med Jonny hemliga. I filmen representerar han inte bara klass utan också kön, dvs maskulinitet. Att dansa tillsammans utgör för dem en möjlighet till ett fysiskt möte. Denna fysiskhet behärskar Jonny, som i filmen representerar "kropp". Vid ett tillfälle då han saknar ord för sina känslor inför Baby inbjuder hon, som representerar "intellektet", till deras första sexuella möte med orden "Dance with me".

I filmens slutscen, då hon dansar med honom offentligt på semesterortens årliga avslutning, har hon i valet av man visat att hon framstår som en egen individ bredvid fadern. Genom att föra ut sin och Jonnys relation från "intimsfären" till "offentligheten" har hon visat att hon överskridit en klassgräns, vilket för ett tag berövat henne faderns gunst. Men detta har varit priset för att kunna erövra sin vuxna könsidentitet. En annan av filmens poänger är att hon med Jonnys hjälp också gör det namnbyte som är starkt förknippat med barn/vuxenidentitet. Jonny frågar henne efter hennes "riktiga" namn och det visar sig att hon är döpt till Frances, "after the first woman in the Parliament".

⁶⁶ a.a. sid 170

Även om den unge dansaren Jonny i filmen framställs som en sympatisk person, så kan filmen ändå anspela på ”

a crucial male working-class fantasy, to dominate a beautiful rich woman, to make the ”impossible dream” true.⁶⁷

Detta konstaterar Aronowitz och Giroux i sin analys av en annan film; *Someone to watch over me*, i vilken:

the woman is attracted by the merge of class identity and masculinity and he by the reverse class/sex combination.⁶⁸

Klass, kön och ras

I *Hill Street Blues*, *Someone to watch over me* och *Dirty Dancing* blir sexualiteten det område där (klass)gränser kan överskridas mellan könen. Ett annat exempel på hur sexualitetens arena kan bli mötesplats för bärare av andra ”tecken” än klass, är Spike Lees *Djungle Fever*. I denna film är en svart man och en italiensk kvinna kollegor på en arkitektbyrå. De inleder ett förhållande. Här är klassgränserna upphävda, men rassegregationen kvarstår.

Vad media i dag visar är hur olika raser och olika kön kan samarbeta i offentligheten, som till exempel i *Hill Street Blues*. Men fortfarande är både klass och svart/vit en alltför laddad kombination för privatlivet, dvs sexualiteten. När relationen i *Djungle Fever* gått i stöpet faller den manliga huvudrollsinnehavaren en replik om ”att kanske var det bara nyfikenhet, för att se hur det var med en vit kvinna”. Den repliken liknar den som Aronowitz och Giroux använder om ”the impossible dream” i sin diskussion om *Someone to watch over me*. Samtidigt som media flirtar med våra uppfattningar om ”Den Andre”, så är budskapet tydligt klass- och raskonserverande. Det går illa för den/dem som försöker överskrida de gränser som går mellan olika klasser och olika raser, men också de gränser som går mellan privat och offentligt.

⁶⁷ a.a. sid 178

⁶⁸ a.a. sid 178

Diskussionen om klass, kön och ras visar oss på olika arenor, där representanter för dessa olika grupper framstår som aktörer. Men hur dessa representanter kan röra sig på de olika arenorna är starkt förbundet med diskussionen om offentligheten och privatsfären. En vit överklasskvinna i direktörposition kan på arbetsplatsens offentlighet ge en svart man ur arbetarklassen order. Men möts de i en mörk gränd sent på kvällen kan förhållandet bli det omvända. Vilken av kategorierna klass, ras eller kön som blir diskurs - och praktikbestämmande beror alltså också på arenan.

4. Det offentliga samtalet och genus

Det offentliga samtalet

Medan jag har skrivit denna text, har Sommar-Sverige till synes legat i semesterdvala. Nyhetsrapporteringen i media har inskränkt sig till rapporter om översvämningar och tågurspårningar. Men bredvid ”nyhetstexterna” finns det andra texter som står i en ständig dialog med varandra. Denna dialog är också en form av det s.k. offentliga samtalet.

När jag den 23 juli läser ledaren i Dagens Nyheter finner jag följande passus:

*En kolumnist
skall ge sina personliga
bidrag till det offentliga samtalet.*

Meningen har dessutom lyfts ut ur texten och ligger som ovan som ett fristående citat i en av spalterna. Texten, som är signerad Harry Schein, handlar om vad han kallar för Expressens infantilisering. I sitt resonemang ställer han de begåvade kolumnister han ser som undantag på Expressen mot ”den infantilisering som präglade Expressen ända sedan Bo Strömstedt avgick som dess chefredaktör”.⁶⁹

Schein utgår ifrån att läsaren på ett ungefär vet vad han menar med krönikörens bidrag till ”det offentliga samtalet”, men ger ändå sin egen definition:

⁶⁹ DN 23 juli. Schein *Jag skäms inte för min hängmage*, sid A2

...det offentliga samtalet, det som på dagspressens ledarsidor ofta förs av anonyma röster. Personliga bidrag, men inte privata och allra minst egotrippade bidrag.

Det offentliga samtalet kan enligt Schein vara mer eller mindre ”offentligt”. Antingen ledarsidans anonyma röst eller krönikörens kända tonfall. Men detta är bara *en* definition av begreppet ”det offentliga samtalet”. I *Språk och Offentlighet* ger Jan Svensson, efter att ha granskat sex olika språkbrukares användning av begreppet, följande definition:

Den användning som språkbrukarna här gör av uttrycket det offentliga samtalet visar att de avser dels ett samtal eller en diskussion som förs i vissa sammanhang, i medier, på offentliga möten, vid föreläsningar etc, dels ett samtal som har vissa specifika drag vad avser språkformen, närmare bestämt drag som avviker från dragen i det språk som används i privata sammanhang.⁷⁰

Schein och Svenssons definitioner är i princip desamma. Schein gör en distinktion mellan personlig och privat, vilket också Svensson gör. Schein verkar dock syfta på textens innehåll och Svensson på dess språkform. Dessa distinktioner utesluter enligt min uppfattning inte varandra, utan fungerar kompletterande.

Kring distinktioner finns det alltid anledning att vara försiktig. Seyla Benhabib påpekar på sidan 2 i början av denna text: ”Att göra distinktioner är alltid ett svårt och riskabelt företag. Distinktioner kan både belysa och fördunkla ett problem”. Svensson skriver också om uttrycket ”offentlighet” att ”det finns skäl att vara försiktig med användning av uttrycket”⁷¹ Men för att kunna arbeta med distinktioner måste man ändå till slut bestämma sig. Den definition som Svensson finner användbar, och som jag också i detta sammanhang kommer att använda mig av, är:

⁷⁰ Svensson, Jan *Språk och offentlighet*, sid 14.

⁷¹ a.a sid 17

Jag uppfattar alltså preliminärt *offentligheten* som "en arena för diskussion av gemensamma angelägenheter" och *det offentliga samtalet* som det språkbruk som förekommer i denna offentlighet.⁷²

Svenssons teoretiska utgångspunkt bygger på Habermas resonemang om offentligheten, i vilken det offentliga livet var avskilt från det privata.

Genusforskning och Habermas

Som jag redan skrivit har Joan W. Scott pekat på ett dilemma som genusforskningen kan hamna i, nämligen att existerande könsskillnader kan förstärkas när *skillnader* poängteras istället för att intresset fokuseras på *relationerna* mellan könen. Ett annat dilemma som genusforskningen måste handskas med är att kunna analysera samband mellan individ och samhälle; dvs en analys där kvinnor inte ses som undantag och kvinnors intressen inte blir "särintressen"

I den Erlanderska repliken, som inleder denna uppsats, blir kvinnor sådana undantag. I Lars Brinks genomgång av gymnasiets litterära kanon likaså. Blir man som grupp eller individ identifierad som "undantag" blir det också svårare att hävda sina intressen som "gemensamma angelägenheter". Tvärtom blir det lättare för den grupp som innehar den politiska och kulturella hegemonin att avfärda "undantagens" intressen och angelägenheter som "särintressen". Just därför kan det också ligga i den dominerande gruppens intresse att peka på *skillnaderna* och inte på relationen mellan könen.

Det finns därför svårigheter förknippade med att utveckla ny kunskap om kvinnors livsvillkor om empirin skall analyseras utifrån teorier som hämtats från mäns erfarenhetsvärld. Att definiera begrepp, att göra distinktioner, att formulera vetenskapens innehåll och skapa teoribyggen har hitintills varit ett manligt område. Gunnar Hansson ord om att "det är inte så lite pretentiöst att på detta sätt föra in sig själv och sin egen grupp som normerande mall" kan användas också här om den manliga hegemoni som ligger över stora delar av det vetenskapliga fältet. Må vara att det är pretentiöst. Samtidigt är det enligt min uppfattning logiskt. Varför skulle inte mäns sätt att uppfatta verkligheten prägla deras tänkande och därmed också deras teorier om till exempel relationen mellan individ och

⁷² a.a. sid 17

samhälle? Det logiska kan inte vara grund för upprördhet. Denna känsla kommer först när andra forskares påpekande om dominans och formuleringsprivilegium avfärdas och för att återigen citera Hansson, ”...när åtminstone ekon av deras röster når fram, går det liksom i annan maktutövning att bortse från dem”.

Genusforskarens gemensamma uppgift borde därför vara att finna och utveckla generell kunskap som bygger på både kvinnor *och* mäns livserfarenheter, just för att kunna se vad som har räknats som ”gemensamma erfarenheter”. Därmed kan man se vad som har förts in i, respektive uteslutits ifrån, det offentliga samtalet. Utifrån ett sådant resonemang blir Habermas offentlighetsteori, med sina tydliga gränser mellan olika områden, intressant för genusforskare.

Ytterligare ett exempel på hur kön behandlas i det offentliga samtalets diskurs ger nämligen en annan artikel i samma upplaga av Dagens Nyheter. Medan Harry Schein på ledarsidan skriver om ”det offentliga samtalet”, så skriver historikern Karin Johannisson på kultursidan en anmälan av två böcker om biografier. Johannisson diskuterar i sin recension hur historikern/biografen konstruerar den människa, det ”jag”, som skrivs fram i en biografi. Hon skriver bland annat:

En viktig kategori som ännu behandlats fåordigt i relation till biografien är kön. Hos kvinnan anses liv och verk, privat och offentligt, vara långt mer sammanslingrade än hos mannen. I de tidigare biografierna över 1800-tals matematikern Sonja Kovalevsky framstår konflikten mellan kärlek (liv) och vetenskaplig karriär (verk) som bokstavligen dödlig.⁷³

Johannisson påpekar att *kvinnors* liv och verk varit mer sammanslingrade än hos mannen. Detta påstående om kvinnor måste ställas mot något annat, en annan livsmodell eller annan förståelse för ”liv” – som i så fall skulle vara mannens. Detta finns utskrivet hos Habermas, där offentlighet och intimsfär är tydligt avgränsade ifrån varandra. Följande modell, som är en uttolkning av Habermas text, visar också på detta. Den är utförd av de danska språkvetarna Frans Mortensen och Jørn Møller och återfinns i *Språk och Offentlighet* (Svensson) på sidan 20.

⁷³ Johannisson, Karin. *Att konstruera människan*. DN 23/7 sid B2

SAMHÄLLE		
INTIM	KULTUR	STAT
EKONOMI	POLITIK	

Om denna modell skriver Svensson att:

En beskrivning av denna kan givetvis inte ses som en beskrivning av hur ett visst borgerligt samhälle fungerar eller har fungerat. Den måste ses som en idealtypisk modell. Det intressanta är emellertid att Mortenson & Møller visar att modellen har mental och psykologisk relevans. Den tycks överrensstämma med många av de uppfattningar som fortfarande råder om hur samhället bör vara organiserat; den kan fungera som beskrivning av en norm. Som andra normer som inte är kodifierade som lagar är denna norm osynlig tills någon bryter mot den.⁷⁴

För många genusforskare är familjen och familjens roll i samhället ett viktigt forskningsfält. Betydelsen av åtskillnaden mellan det privata och det offentliga spelar därför roll i den feministiska diskursen. I den borgerliga familjen kunde den enskilde (mannen) bygga upp en identitet som gjorde honom kapabel att föra en offentlig diskussion om ”gemensamma angelägenheter”. Men genom att inte problematisera kön i sin teori, ser inte Habermas hur kvinnan och kvinnors ”gemensamma angelägenheter” utesluts från denna offentliga diskussion.

Relationen mellan den ekonomiska och den intima sfären är färgad lika mycket av pengar som av kön, eftersom det faktum att mannen förde in pengarna i familjen bidrog till kvinnans underordnade ställning i densamma. Om såväl kapitalismen som postmodernismen, som

⁷⁴ Svensson, Jan. *Språk och offentlighet* sid 20

Aronowitz och Giroux påpekar, har tillskrivit mannen tecknet ”arbetare” så har kvinnan fått stå för ”konsumenten”, vilket utgör ett starkt band mellan ekonomi och familj.

Kvinnor har också fått stå för det obetalda arbete som ständigt reproduceras i familjen, vilket inkluderar barnomsorg. Detta kommenterar Johanna Meehan i *Feminists Read Habermas* på följande sätt:

Because Habermas's analysis does not consider the gendering of these role assignments, he fails to recognize and explore gender as an "exchange medium" and thus misses this gendered division of roles, in addition to failing to recognize the extent to which the role of the citizen, figuring in his scheme as the participant in political debate and in the forming the public opinion, is configured as male.⁷⁵

Habermas modell, så som den beskrivs ovan, kan fungera som ”beskrivning av en norm” om hur samhället bör vara organiserat. Eftersom den samhällsordning i vilken vi lever även är organiserad utifrån kön, så kan Habermas modell också fungera som referensram till den förvirring som kan uppstå när normerna för våra oproblematiserade föreställningar om kön bryts eller överskrids.

Att klyvnaden mellan offentligt och privat är ”underförstådd” i åtskilliga sammanhang påpekar även Jan Thavenius i kapitlet Det avpolitiserade språket i *Den motsägelsefulla bildningen*. I enlighet med den underförstådda klyvnaden mellan offentligt och privat så hämtas också argumenten för att elevers språkliga kompetens skall stärkas från de ekonomiska, kulturella och i viss mån de kulturella sfärerna. Men, skriver han och citerar den amerikanske feministen Kathleen Rockhill:

den s.k. privata sfären – hemmet, familjen, religionen, relationerna mellan könen osv – saknas helt i dessa sammanhang. Det krävs, menar hon, insikter i hur den språkliga kompetensen är bestämd av vardagens sociala liv.⁷⁶

När Karin Johannisson pekar på den förvirring som gripit biografer då de skall konstruera ett ”kvinnligt jag”⁷⁷, som i fallet med Sonja Kovalevsky,

⁷⁵ Meehan, Johanna. *Feminists read Habermas*, sid 7

⁷⁶ Thavenius, Jan, *Den motsägelsefulla bildningen*, sid 160

⁷⁷ vad nu det är.

pekar hon också på en bakomliggande oproblematiserad uppfattning om att det redan finns ett "jag" inskrivet i världen. Detta "jag" har (vita) manliga förtecken och fungerar normerande. Därmed uppfattas andra "jag" – i den mån de överhuvudtaget syns – inte bara annorlunda utan också avvikande. Medan mannen, i egenskap av *arbetare och man*, gått ut i offentligheten som lönearbetare, har kvinnan i egenskap av *mor och kvinna* stannat kvar i intimsfären med vårdade och reproducerande uppgifter. En samhällsteori, som bygger på en marxistisk uppfattning där reproducerande uppgifter osynliggjorts medan producerande arbete lyfts fram, döljer därför inte enbart kvinnors liv och erfarenheter utan även en språklig kompetens som är "bestämd av vardagens sociala liv".

Därmed tillbaka till Habermas. *Om* statens enda uppgift är att se till att infrastrukturen fungerar, *om* samhällets normer är satta av män och *om* en av dessa normer är att det privata och offentliga skall hållas isär, så blir den förvirring som till exempel Mona Sahlin (kvinna och representant för statmakten) skapar mer förståelig mot bakgrund av Habermas offentlighetsteori. Hon överskred inte bara gränsen mellan privat och offentligt ("som minister har jag alltid bjudit på mig själv som privatperson") utan också mellan intimsfär och ekonomi (blöjor och Toblerone på statens kontokort). Om normer är osynliga till dess någon bryter mot dem, så visade Mona Sahlins agerande inte bara att dessa normer fanns, utan också att Habermas teori om hur samhället är organiserat har en obesticklig tyngd.

Det finns därför all anledning för feminister att gå i dialog med Habermas, vilket också har skett. Hur ett sådant "offentligt samtal om gemensamma angelägenheter" kan se ut visat följande citat. Det första är av Habermas och hämtat ur *Further Reflections on the Public Sphere*:

By now, however, the growing feminist literature has sensitized our awareness to the patriarchal character of the public sphere itself, a public sphere that soon transcended the confines of the reading public (of which women were a constituting part) and assumed political functions. The question is wheater women were excluded from the bourgeois public sphere *in the same fashion* as workers, peasants and the "people", i.e. men lacking "independence".⁷⁸

⁷⁸ Habermas Jurgen Further reflection on the Public Sphere, sid 427

Habermas pekar här på hur forskare med ett genusperspektiv lyft fram "the gendering of the roles" och därmed gett sitt bidrag till det offentliga samtalet om gemensamma angelägenheter. Vad Habermas här gör är att problematisera hur uteslutningen av kvinnor från offentlighetens arena sett ut och hans markörer runt ordet "people" distanserar honom från Tage Erlanders uppfattning om "folket". I sitt följande resonemang påpekar Habermas också att samhället kan genomgå strukturella förändringar utan att "affecting the patriarchal character of society as a whole"⁷⁹ De tänkare som här influerat Habermas är dels den amerikanska feministen Carol Pateman och dels den franske filosofen Foucault. Om den senare skriver Habermas att:

Foucault considers the formative rules of a hegemonic discourse as mechanisms of exclusion constituting their respective "other". In these cases there is no communication between those within and those without. Those who participate in the discourse do not share a common language with the protesting others.⁸⁰

Foucaults tankar tangerar här Olle Josephssons fråga om "det manliga språket i arbetarrörelsen". Josephsson, som utgår ifrån klass och kön, ställer frågan om den tidiga och mycket manliga arbetarklassen påverkade språket för medlemmar av samma klass men av annat kön? Foucault utgår ifrån en klart uttalad motsättning mellan grupperna – "the protesting others". Om denna motsättning också ibland fanns mellan könen inom samma klass och om detta påverkade språket är ämnet för en annan uppsats.⁸¹

⁷⁹ a.a. sid 428

⁸⁰ a.a sid 429

⁸¹ den intresserade kan gå vidare med Joan W Scotts *Gender and the Politics of History* och med kapitel 4 och 6 hos Olle Josephssons *Arbetarna tar ordet*.

5. Avslutning

Kursen *Litteratur och språkhistoria i ett kulturhistoriskt perspektiv* har genom de texter som presenterats skapat en diskurs, som inrymt flera perspektiv. Frågan ”Finns det flickor i klassen?” som står som rubrik till denna uppsats, är rent retorisk och svaret är att ”självfallet finns de”. Frågan är naturligtvis mycket mer komplex än så, för *vilka* flickor i *vilken* klass under *vilka* betingelser talar vi om? Men under läsningen av texterna har ändå frågan väckts gång på gång. *Hur* finns de i litteraturhistorien och i språket – det är frågan. Och *hur* vi skall diskutera detta utan att falla i särintressets dike – det är den metodologiska frågan.

När genusforskare funderar över dessa frågor, kan begrepp som privat och offentligt få andra och nya innebörder. I det samhällssystem som vi i dag lever i, har mycket av det reproducerande vårdandet från den privata sektorn som till exempel barnuppfostran och äldreomsorg blivit offentligt. Men även andra inslag från den privata sfären såsom barnmisshandel och våld mot kvinnor har blivit ”offentlighet”. När gränsen mellan privat och offentligt överskridits har dagordningen för hur den offentliga debatten om dessa frågor skall föras inte alltid utgått ifrån de erfarenheter som redan gjorts inom den privata sfären.

Kanske borde genusforskare ställa frågan om inte en kritisk diskussion av såväl det offentliga samtalet som det offentliga rummet skulle kunna vara ett bidrag inte bara till genusforskningen utan även till Forskningen?

Snön över Skåne

Denna uppsats är ett försök att granska några av de så kallade sakprosatexter som svenska skolbarn mött och läst under olika tidsperioder. De tre texter som jag valt har samtliga gått ut i mycket stora upplagor och har under lång tid varit de dominerande texterna i svenska klassrum. För att göra granskningen hanterbar, har jag ur samtliga tre texter valt ett och samma tema, nämligen hur landskapet Skåne presenterats för svenska skolbarn.,

Att jag presenterar texterna som *så kallade* sakprosatexter beror på att begrepp som ”sakprosa” och ”skönlitteratur” i relation till dessa texter inte alltid låter sig urskiljas från varandra. Detta visar till exempel texterna i den första bok jag valt, *Läsebok för Folkskolan*. Om en dikt om Söderslätt och en berättelse om det skånska lantbruket kan hänföras till samma tema, så fungerar kanske inte begrepp som sakprosa och skönlitteratur ”som centrala kategorier i skolans kartläggning av det textuella landskapet” som Björn Melander skriver (1966). Detta resonemang gäller också för den andra boken jag valt, Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Bokens syfte, att användas som en geografibok, kom troligen att påverka textens stil. Eftersom flera av dåtidens författare och skoldebattörer, däribland Ellen Key och Selma Lagerlöf, var besvikna på *Läsebok för Folkskolan*, kan det vara intressant att se vad den senare skrev.

Den tredje läsebok/lärobok vars språk jag valt att granska är ett lärobokspaketet som fortfarande används i OÄ-undervisningen i årskurserna 4-6, nämligen *Vida Världen*. Om språket i denna lärobok är det som ligger närmast ”ren” sakprosa, vore det intressant att se på vilket sätt som det skiljer sig från språket i *Läsebok för Folkskolan* och *Nils Holgersson underbara resa genom Sverige*.

I min jämförelse av texterna kommer jag därför att se på både språk och innehåll. I samband med det senare också på hur kunskap

konstrueras, dvs vad respektive författare lyfter fram som viktig kunskap. Jag väljer att gå från modern tid och bakåt.

Skåne i *Vida Världen*

Läromedlet *Vida Världen* som först publicerades 1981 och som till dags dato har tryckts i en upplaga på 900.000 exemplar, är fortfarande det flitigast använda läromedlet för mellanstadiet i OÄ-ämnena geografi, naturkunskap och samhällskunskap. Det är uppdelat i 12 huvudkapitel. Rubrikerna är följande: 1. Nu börjar vi på mellanstadiet. 2. Ängen. 3. Vår jord och vårt land. 4. Den odlade marken. 5. Sjö och å. 6. Kusten och havet. 7. Storstaden. 8. Gruvan. 9. Skogen. 10. Energi och miljö. 11. Bostaden. 12. Fjällbygd och kustland i norr.

Landskapet Skåne finns som en underavdelning i kapitlet ”Den odlade marken”. Det presenteras så här för läsaren:

En snöstorm drar fram över Skånes slätter. Den hårda östanvinden tjuver i bondgårdarnas knutar och sliter i pilträdens grenar. Många gårdar ligger insnöade. På landsvägarna blåser snön samman i väldiga drivor. Bilarna kör fast, och människorna i dem kan få vänta på hjälp timme efter timme.

På de skånska slätterna kan en snöstorm ställa till stora problem. Det beror på att det inte växer någon skog där, som skyddar mot vinden (sid 44, *Vida Världen*).

De fem första meningarna ger en dramatisk inledning, avsedd att fånga läsarens uppmärksamhet och intresse. Verbens presensform bidrar till känslan av här och nu, att snöstormen skall vina även kring läsarens öron. I den sista meningen bryts dock presensformen för att människorna i snöstormen inte skall sitta och vänta i ett ständigt oavslutat presens i årskurs efter årskurs.

Den dramatiska öppningen om snöstormen fungerar egentligen som en bakgrundsförklaring. Där den berättande stilen bryts, kommer också faktainformationen. ”Snöstormen kan ställa till stora problem (på slätten) eftersom det inte växer någon skog där”. I fortsättningen dominerar den sakligt upplysande tonen.

Kapitlet *Skåne* upptar tre sidor, varav en och en halv sida text. Det finns två kartor, en Sverigekarta i vilken Skåne är markerat och en karta över Skåne. Resten av sidutrymmet utgörs av tre bilder och en teckning. Bilderna föreställer ett blommande rapsfält, Öresund med Barsebäck i bakgrunden och Helsingborgs hamn. Rubrikerna *Vår största jordbruksbygd* och *Vad odlar man?* täcker naturkunskapsdelen. Historia får sitt under rubriken *På Snapphanarnas tid*. Rubrikerna *Öresund*, *Många bor vid Öresund* och *Några städer* ger oss geografien. Detta sätt att presentera och strukturera information kommenterar Ulla Ekvall i uppsatsen *Läroboken - begriplig och intressant?* (Läroboksspråk 1995).

Textens stoffurval

Denna blandning av stoff från flera ämnen, t.ex. geografi, naturkunskap och samhällskunskap skall nämligen, skriver Ekvall, enligt läroplanen från 1980 stödja och komplettera varandra. (sid 48). Hon skriver också att i OÄ-böcker för årskurs 4 är stoffet ofta uppdelat i ganska självständiga kapitel, ”där en del av dessa ämnen har större tyngd än de andra. Kapitlen följer växelvis på varandra, ett kapitel om naturen kan t.ex. följas av ett om trafikregler och trafikvett” (sid 48).

Denna kapiteluppdelning finns även i *Vida världen*, där kapitlet *Skåne* egentligen är ett underkapitel som ingår i huvudkapitlet *Den odlade marken*. De tre sidorna om Skåne föregås därför av en sida om odlad mark, som följs av underkapitlet *Ett år på bondgården* (4 sidor), som i sin tur följs av ytterligare ett underkapitel *Alla behöver mat* (ett uppslag). Eftersom det avsnittet bl.a. betonar vikten av att äta rätt, har det kanske förefallit *Vida Världens* författare logiskt att följa upp med kapitlet om Skåne. Det föregående kapitlet om mat har nämligen ett foto på ”matpyramiden” och i underkapitlet *Skåne* får vi veta att ”Ingenstans i Sverige odlas det så mycket råg, vete och korn som i Skåne. Även när det gäller sockerbeter, raps och potatis ligger Skåne på första plats. På slätterna odlar man också ärtor, morötter, spenat och andra grönsaker”. Alla dessa skånska nyttigheter ingår i det föregående kapitlets matpyramid.

Ulla Ekvall refererar till en undersökning med elever i åk 5 rörande lärobokstexter. De besvarade frågor på enskilda fakta bättre än frågor som rörde avsnittets huvudtanke och delaspekter. Hon påpekar att eleverna ”kan ha tillämpat vad Liberg kallar grammatisk läsning, som resulterar i

att man kan svara på slutna frågor men inte dra slutsatser av vad som sägs i texten eller göra jämförelser med annat stoff” (sid 48). Eftersom underkapitlet *Skåne* inte bara är infogat i ett större sammanhang, *Den odlade marken*, utan dessutom uppstyckat i små bitar som behandlar både naturkunskap, historia och geografi, kan det förefalla troligt att eleven har svårt att hålla kvar ”avsnittets huvudtanke” – vilken skall vara ”den odlade marken”.

Men inledningssuppslaget till kapitlet *Den odlade marken*, handlar i sin tur mest om vilka fåglar som flyttar respektive inte flyttar till Afrika. Det är bara två meningar i uppslagets text som knyter an till temat odlad mark och detta på ett mycket vagt sätt: ”Det finns också växter och djur som trivs nära människan och på hennes odlade marker. Några av de växterna och djuren ser du på bilden”. Denna information skall då jämföras med en relativt detaljerad beskrivning av ladasvalans liv och leverne.

Bild saknas elektroniskt

Illustration ur Vida världen, 1992, sid. 37.

Om en av principerna för hur stoff väljs till texterna skall vara att man till det redan kända lägger nya kunskaper, så måste skatans närvaro i uppslaget *Den odlade marken* snarare ställa till förvirring. Om denna heter det att ”Skatorna flyttar inte alls. Dem har vi sällskap av året om”. Det faktum att skatan *inte* flyttar samt att den *inte* är typisk för den odlade marken – vilket dessutom inte framgår i texten – gör dess närvaro på uppslaget ganska obegriplig. Framför allt som de flesta barn upplever skatan som en typisk stadsfågel. Valet av stoff under rubriken ”Den odlade marken” förefaller ganska godtyckligt och det låter sig svårligen inordnas under det övergripande temat.

Detsamma gäller för stoffurvalet till kapitlet *Skåne*. Texten presenterar ett landskap som samtidigt skall inordna sig under det övergripande temat *Den odlade marken*. Om sockerbetan sägs det i det tidigare kapitlet *Ett år på bondgården* att den ”odlas bara i södra Sverige”. Den skulle ha kunnat fungerat som en anknytning till Skåne-avsnittet, framför allt som ordet ”råvaror” förklaras i en teckning om industrier. Men istället för

information om sockerförädling får läsaren under rubriken *Några städer* läsa att i Malmö finns det en chokladfabrik som heter Fazer, en industri som heter PLM samt Kockums varv (som f.ö. är nedlagt).

Om städerna får vi ytterligare veta att Helsingborg är Sveriges port mot Europa, att Lund är en mycket gammal stad, att Trelleborg är landets sydligaste stad samt att Kristianstad är residensstad i Kristianstad län. Ystad och Landskrona förbigås med tystnad. På den tecknade kartan finns dessutom ingen grafisk skillnad mellan orter som Höganäs och städer som Kristianstad.

Denna disparata presentation av "kunskap" om Skåne är, som jag visat, inte knutet enbart till detta avsnitt utan genomgående för hela avsnittet *Den odlade marken*. Det övergripande temat fungerar inte som en röd tråd. Det finns ingen anknytning mellan de olika kapitlen och därmed ingen progression i kunskapsstoffet. Alla fakta framstår som lika viktiga. Detta kan innebära att eleverna får svårigheter i att strukturera stoffet i relation till det övergripande temat. Författarna till de olika avsnitten tycks ha haft svårigheter inte bara att "fokusera till vad som skall bli kärnan i framställningen" som Ekvall skriver, utan också att integrera kunskap från olika ämnesområden. Det är möjligt att läsa texterna som resultat av grupparbeten, där de olika författarna tagit hand om olika områden. Och just så arbetar också många mellanstadieelever när de skall "grupparbeta" och redovisa kunskap inför varandra.

Om eleverna inte kan se det övergripande temat i det stoff som läroboken presenterar, och därmed också relatera till det i sitt kunskapssökande, så kan detta återverka inte bara på deras egen förmåga att organisera ett material utan också på deras eget diskursiva skrivande. Fakta presenteras lösryckt ur sitt sammanhang. Samband förklaras inte. Relevant och mindre relevant information ges lika stort utrymme. Bakom påståenden finns frågor som lämnas obesvarade, vilket pekar mot en ytinläring.

Obesvarade frågor

I *Den odlade marken* ges en del exempel just på frågor som finns bakom texten. I underkapitlet *Ett år på bondgården* finns frågan *Hur går det med vetet under vintern?* som en styckerubrik. I den löpande texten presenteras vetets överlevnad så här:

Efter några veckor börjar vetet att spira upp under fältet. Men snart kommer vintern. Då fryser gräs och blommor bort, träd och buskar mister sina löv. Hur skall det då gå med vetet, alla de gröna stråna som blivit längre än fingrarna på din hand? Men märkvärdigt nog skadas inte vetet, hur kallt det än blir. När den varma vårsolen några månader senare smälter bort vinterns gröna snötäcke från åkrarna, ligger vetefältet där grönt och friskt.

Men hur går detta till? Vetets överlevnad blir i det närmaste mystifierad. Uttrycket ”märkvärdigt nog” betonar att detta i sanning är egendomligt men läsaren lämnas utan förklaring.

I det följande underkapitlet *Alla behöver mat* får vi veta att ”bara en liten del av vår mat kommer från havet” men inte vad för slags mat det är. I underkapitlet *Skåne* får vi under rubriken *Många bor vid Öresund* veta att: ”Tidvis var inflyttningen dit så stor att man trodde att tätorterna vid Öresund skulle växa ihop till en enda stor stadsbygd”. Detta påstående låter läsaren förstå att så inte skedde, vilket lämnar ännu en obesvarad fråga hängande i luften.

Tilltal

Textens tilltal till läsaren kan tjäna flera funktioner. I avsnittet ovan om vetet fanns formuleringen ”alla de gröna stråna som blivit längre än fingrarna på din hand”. Bruket av ”du” och ”dina” kan ge texten en ”informell och förtrolig karaktär och används i texterna ofta i påståendesatser som rymmer antaganden om läsaren” skriver Ekvall (sid 65)

Pronomenet ”du” används också då författarna vill engagera läsaren i texten. I underkapitlet *Skåne* sker detta vid två tillfällen och då i bildtexterna. Det första är en uppmaning: ”Vid Öresund ligger kärnkraftverket Barsebäck. Du kan läsa mer om kärnkraftverk på s 147.”

Det andra tillfället är vid foto av Helsingborgs hamn: ”Ser du något fartyg på bilden? Vad är det för slags fartyg? Här vajar alla Europas flaggor och någon till. Vet du vilka länder flaggorna hör till?”

Tilltalsordet du används dels för att ge texten en informell karaktär, dels för att ge uppmaningar och dels för att engagera läsaren i frågor. I det senare fallet har dock frågorna mycket litet gemensamt med det

övergripande temat. (Samt, gode läsare, gissa vilken flagga på bilden som är ”någon till”?)

Fotot på Helsingborgs hamn med tillhörande frågor upptar en tredjedel av de tre sidor som underkapitlet *Skåne* har i läroboken *Vida Världen*. Detta kan förefalla märkligt, för att använda läromedelförfattarnas eget språkbruk. Men det kan kanske bli något mer förståeligt om man granskar den läsebok som tidigare var allmänt spridd i hela landet och som det ”enligt uppgift utgavs volymer som åtminstone nominellt ingick i serien så sent som på 1960-talet” (Melander, sid 21), nämligen *Läsebok för Folkskolan, Parallellutgåvan*.

Läsebok för Folkskolan, Parallellutgåvan, 1911-1930

Eftersom upplaga tio av *Läsebok för Folkskolan* trots försök till omarbetning inte blev speciellt väl mottagen, utgavs tämligen snabbt den s.k. parallellutgåvan. Till det yttre är parallellutgåvan lik sina föregångare. Vad gäller innehållet har parallellutgåvan samma grundläggande uppläggning som sina äldre förlagor; sex avdelningar med ”var för sig enhetligt innehåll” av traditionellt slag: blandade stycken, skildringar av Sveriges olika trakter, svensk historia, litteratur, främmande länder och allmän historia. Vad som övergetts är årsklassindelningen. (Melander, sid 59)

Stoffurvalet förefaller styras av samma slags ”associativ princip” som styr de tidigare utgåvorna. Så återfinnes till exempel sagan om ”Storken” i det parti av avdelningen som utspelar sig i Skåne. (Melander, sid 48)

Avdelningen om Skåne inleds med kapitel 83, *En vårdag på Skånska slätten*. Sedan följer kapitel 84, *En skånsk bondgård förr och nu*, kapitel 85 om *Storken*, kapitel 86 om *Ett skånskt herregods*, kapitel 87 om *Från sockerbetan till sockerbiten* och slutligen som kapitel 88 ett kapitel om *Helsingborgs hamn*. Vad vi kan se av detta stoff och dess disponering är att temat Skåne belyses från sex olika håll.

Sinnlighet och saklighet.

Den inledande texten till avdelningen *Den odlade marken* i läromedlet *Vida Världen* handlade inte om odlad mark, utan om fåglar. Det inledande

kapitlet *En vårdag på Skånska slätten* i *Läseboken* handlar inte heller om den vårdag som rubriken lovar, utan om ett helt år på skånska slätten. Men framför allt handlar även den om fåglar. I *Läsebokens* parallellutgåva har den dramatiska snöstorm som ven i läromedlet *Vida Världen* ännu inte börjat. Texten inleds istället så här:

Den Skånska slätten skall man se en solig marsdag, när det stora vita täcket lyfts från marker och tak och den ligger där i sin nakenhet. Plogfårar i oändlighet ser man dragna i svart fuktig jord, man ser urblekta stubbåkrar och vintersädens gröna fält. Från åkrarnas jord ryker vit och söt ånga. Man andas doften av jord. Längs vägar och ägoskäl sträcka sig pilträdens rader. Som små skrumpna gubbar luta de sina avkvistade huvud mot varandra, färdiga att falla i dikets vatten. Äro de ännu icke stubbade, glänser kronornas kvistverk som kopparröda eldar. Det lyser vitt kring de kringbyggda gårdarna, och mot det vita stå gavlar och korsvirke skarpt röda. En skata gör några jämfotahopp uppför takets kulliga, sammetsgröna mossor och tar plats högst uppe på ett av "ryggaträna". (parallellutgåvan, sid 319)

Endast en ondsint varelse skulle komma på tanken att på allvar göra en språklig jämförelse mellan denna text, full av sinnliga adjektiv och associativt hållbara bilder, med texten ur läroboken *Vida Världen*, där det enda beskrivande adjektivet är "hård" (östanvind). Dessutom vore det språkligt föga korrekt, eftersom det rör sig om två olika genrer. Texten ur *Läsebok för Folkskolan* är närmast en prosalyrisk text och betydligt längre än texten i läroboken. Den texten präglas snarare av den "hårdkokta prosans" kännetecken, dvs inte ett överflödigt ord. Det går att skapa inre bilder utifrån dem båda, även om *Läsebokens* text ger rikare möjligheter än *Vida Världens*. Den texten påminner mer om den snabba bild av snöstorm på skånska slätten som Rapport och Aktuellt rutinmässigt visar varje vinter – bild utan doft och färg. Texten ur *Läseboken* talar mer till läsarens alla sinnen.

Den jämfotahoppande skatan i texten från *Läseboken* får snart sällskap av "två gamla råkor som lägga huvudet på sned och lyssna" i almen bakom kyrkogårdsmuren. Snart tränger en "en drill från lärkorna ner till vårt öra". Men "skrämmande viner det när en starflock, som gått på maskplockning, plötsligt flyger upp och med ett gny svärmar bort över

ängarna”. Snart skär i texten ”en vipas skri genom luften, där hon länge stått tyst på sin mosse”. På andra sidan mossen ”synes en hop spridda, gråa kroppar. Det är betande vildgäss.” När det skrider mot vår skall man märka ”kornsparvens sisande från pilträdet topp och orörlig skådar storken ut från rymden från sitt hjul på takåsen”.

Texten avslutas med att ”snön kommer och gör landets mjuka former ännu mjukare. Allting gömmes under det oändligt vita. Blott de vissna fruktkorgarna på kardborrestånd och röllekor finner grönfinken, som frusen drager fram efter vägen”.

Ingen av texterna i *Vida Världen* eller *Läseboken* håller vad rubrikerna lovar. De fem fåglarna i *Vida Världen* finns i texten enligt minst två principer; de skall vara flyttfåglar (fast skatan är det inte) och de skall vara fåglar vid den odlade marken (fast skatan och ormvråken är det inte). De nio fåglarna i *Läseboken* har kvalificerat sig dit genom en enda princip; de finns i det skånska landskapet och där dessutom på vissa, givna platser.

I *Vida Världen* får vi om de fem fåglarna bara veta att ”sädesärlan, lärkan eller ormvråken har ännu (inte) gett sig av”. Men vi får inte veta något om boplatser eller om det ”viner och gnyr” när de flyger, som när texten i *Läseboken* beskriver stararna.

Trots rubrikavvikelsen så följer texten i *Läseboken* en konsekvent linje: i Skåne finns ett (bördigt) landskap och därför vissa fåglar. I *Vida Världen* trängs enligt Ekvall två principer: ”en morfologisk-systematisk princip som utgår från arter mot en ekologisk princip, som utgår ifrån biotopen”. Denna konflikt har, fortfarande enligt Ekvall, sin grund i läroplanen, vars mål är att elever skall lära känna växter och djur men också få kunskap om hur naturen fungerar (Ekvall, sid 53).

Vad vi avslutningsvis kan konstatera om dessa två kapitel är de likheter som också finns. De inleder båda ett temaområde; i det ena fallet om *Den odlade marken*, i det andra fallet om *Skåne*. De handlar inte om vad rubriken lovar. Den ”vårdag” som texten i *Läseboken* skall beskriva visar sig snart övergå i sommar, sedan höst och därefter vinter. Den odlade mark som skall beskrivas i *Vida Världen* handlar istället om fåglar. De senares närvaro är påfallande i båda texterna.

Bondgårdarna

Efter de inledande kapitlen om natur och fåglar kommer i båda böckerna ett kapitel om bondgårdar. I *Läseboken* heter det ”*En skånsk bondgård förr och nu*” och i läroboken *Vida Världen* ”*Ett år på bondgården*”.

Läsebokens kapitel om bondgårdarna ger ett historisk perspektiv som inbegriper hur gårdarna var organiserade i skiftesverk-växelbruk, hur husen var byggda och inredda, vilken utbildning husfar hade, hur och vad familj och tjänare åt samt hur jorden odlades. Texten, som närmast får karaktäriseras som en berättelse, är uppbyggd kring möten med personer, först Ola Månsson och sedan hundra år senare, en av Ola Månssons ättlingar. Beskrivningen är idylliserande med meningar som ”Samma snygghet som råder i stallet, finna vi också i ladugården. Här ser vi en ståtlig samling välfödda, rena och blanka kor...” och ”Det är ett riktigt nöje att höra, hur belåtet nassarna grymta, när de sörpla i sig skummjölken...”

Att utbildning, tilltro till maskiner i jordbruket och hårt arbete skall löna sig betonas. ”Och den skånske bonden skattar nu för tiden kunskaper i lanthushållning mycket högt. Den tiden är förbi när han skötte sin gård efter mönster från fars och farfars dagar”. Att dessa mönster väger lätt i jämförelse med utbildning anas i den kommande meningen: ”Så har Skånes bönder under det senaste seklet arbetat sig upp från okunnighet och ringa duglighet och blivit en kunnig och välmående befolkning.”

I kapitlet *Ett år på bondgården* ur läroboken *Vida Världen* finns inga underliggande värderingar eller historiska perspektiv. Texten är sakligt informativ, fränsett de fem inledande meningarna som har samma anslag som ”snön över Skåne”: ”Hösten har kommit och träden börjar lysa i gult och rött. Borta från ett fält hörs det jämna brummandet från en traktor...” osv.

Fränsett mysteriet med vetets överlevnad under vintern, så betonas lantbrukets tekniska sida. På det första uppslagets fem bilder ser vi en plog, en harv, en såmaskin, en mjölkmaskin och en skördetröska. I *Läseboken* presenteras dessa maskiner som innovationer. Men *Läseboken* har även sitt historiska perspektiv i det att tidigare redskap av trä beskrivs. I *Vida Världens* text saknas det historiska perspektivet helt.

En mer påtaglig förändring är inställningen till miljön och miljöförstöringen. I *Läseboken* får vi veta om åkrarna att ”av ogräs syns nästan ingenting”. Förklaringen är att ”jorden blir så omsorgsfullt tillredd

före sådden. Men vår vägvisare är också mån om att använda ett utsäde, fritt från ogräsfrön...”

I *Vida Världen* har utrymmet om gödsling, gifter i jordbruket och alternativ odling fått var sitt avsnitt. Under rubriken *Gifter i jordbruket* återfinner vi samma information som *Läseboken* ger, men här utan idylliserande omskrivningar:

När lantbrukaren skall så vete, råg eller något annat, kan man se att det står VARNING! på de säckar som säden ligger i. Det betyder att kornen är behandlade med ett giftigt ämne. Man säger att säden är *betad*. Så gör man för att de nysådda kornen inte skall förstöras av sjukdomar eller ätas upp av insekter nere i jorden.

Texten förklarar sedan hur gifterna förs in i kretsloppet och att ”Även vi själva kan på olika sätt få i oss en del gifter som vi tidigare spritt på fälten och i skogen. Man vet ännu inte säkert hur gifterna kommer att påverka oss.”

Frånsett olikheterna så finns det också likheter mellan kapitlen. De avhandlar båda samma tema. Deras inbördes placering är identiskt i båda böckerna, eftersom de följer på kapitel/texter som handlar om odlad mark och fåglar.

Helsingborgs hamn

Ytterligare ett tema som behandlas i de båda böckerna är Helsingborgs hamn. I *Läseboken* får vi en förklaring till att just detta stoff presenteras:

Det finns väl få länder, som naturen givit så många goda hamnar som Sverige. Men vi hava dock ett landskap, som mitt i sin rikedom blivit vanlottat i detta avseende. Utmed Skånes kust finns nämligen knappt några naturliga hamnar. Stranden är långgrund och utanför den ligger ingen skärgård. Det enda undantaget är Landskrona, där en gammal flodbädd bildar en djup, väl skyddad hamn. De andra kuststäderna ha alla måst skaffa sig dyrbara konstgjorda hamnar.

I detta stycke poängteras återigen ett tema som går igen i alla texterna om Skåne; dess rikedom. Men vi får också en upplysning om den skånska kustens beskaffenhet. Därefter följer en detaljerad beskrivning

av hur man bygger en hamn, där Helsingborgs hamn får tjäna som exempel.

I läroboken *Vida Världen* finns inga av dessa upplysningar. Texten berättar enbart att:

Helsingborg är Sveriges port ut mot Europa. Varje år far flera miljoner människor genom staden på väg till eller från utlandet.

Trots denna knapphändiga information får dessutom en bild av Helsingborgs hamn uppta nästan en fjärdedel av sidan.

Det är intressant att se hur tre kapitel med nästan identiskt lika innehåll lyfts över från *Läseboken* till *Vida Världen* och hur språk, information och uppfattning om ”kunskap” försvunnit eller förändrats. Vissa gemensamma drag i förändring av liknande slag kan dock noteras, vilket historikern Inger Hillerborg har gjort. I sin undersökning av läroböcker noterar hon bland annat i sin sammanfattning att:

Utvecklingen har gått

*från berättelse till faktakatalog och bilderbok

*från nationalism till internationalism

*från människor till strukturer

*från inlevelse till information (Läroboksspråk, sid 124)

Hillerborgs undersökning gäller historieböcker. Men de mönster hon iakttagit kan lätt appliceras på det två texterna om bondgårdarna från *Läseboken* och från *Vida Världen*.

Från berättelse till faktakatalog.

Texten om bondgården i *Läseboken* har ett direkt tilltal till läsaren: ”Låt oss tänka oss, att vi leva för hundra år sedan och är på besök i en av de byar...” Det finns dessutom ett förtroligt ”sidotilltal”, avsett att skapa en speciell gemenskap mellan berättare och läsare: ”Nu skall vi hälsa på en av bönderna i byn. Han heter Ola Månsson. Det är en rik man...*Men med hans bokliga kunskaper är det inte mycket bevänt.*”(min kurs.) Genom hela texter är läsaren inbegripen i detta ”vi”. Det finns också frågor i texten som ”vi” besvarar gemensamt. ”Vi” promenerar från den ena generationen till den andra, från hus till hus, från ladugård till fält och

texten förs fram som en berättelse i vilken berättaren håller läsaren stadigt i handen.

Hillerborg påpekar att det berättande tonfallet är starkt nedtonat i senare texter. Detta märks till exempel i underkapitlet *Ett år på bondgården i Vida Världen*, där även det inkluderande "vi-et" är borta. Inte ens i inledningen till texten hör "vi" traktorn, utan det är det jämna brummandet "som hörs".

En sida av två uppslag används till att räkna upp alla sädesslag: vete, råg, korn, havre, raps, potatis och sockerbeta. Varje sädesslag får mellan två och fyra raders beskrivning, just som i en faktakatalog. Till varje sädesslag finns också en bild. Detta är även fallet vid beskrivningen av jordbruksredskapen.

Från nationalism till internationalism

Det starka drag av nationalism som finns i *Läseboken* och som kommer till uttryck i såväl beskrivningar av natur, människor och djur saknas i *Vida Världen*. Visserligen fick det svenska materialet lite mindre utrymme i parallellutgåvan medan skildringar av främmande länder ökade något, men "några dramatiska förändringar rörde det sig inte om" (Melander sid 60).

I *Vida Världens* underkapitel om Skåne finns visserligen bara hänsyftningen vid Helsingborgs hamn: att den är "Sveriges port ut mot Europa" och att alla Europas flaggor vajar där. Men i det föregående underkapitlet *Alla behöver mat* finns ett stycke om hur barn svälter i Afrika, Asien och Sydamerika samt en bild på barn i Tanzania som sköter skolans eget jordbruk. Även flykting/ invandrarproblematiken kommenteras som tidigare nämnts i läroboken och det finns frekventa anspelningar på andra länder.

Från människor till strukturer

Att perspektivet förskjuts från människor till strukturer, som Hillerborg påpekar, märks tydligt i de två kapitlen om bondgårdarna. I *Läsebokens* text möter vi inte endast Ola Månsson utan också hans hustru och hans tjänare, och vi följer deras liv i två generationer. I *Vida Världens* text finns ordet "bonden" tre gånger i det första stycket. Annars dominerar det indefinita pronomenet man i meningar som "Åkrar där man skall så..."

och "Hö får man av klöver..." Påfallande är bruket av passiva konstruktioner som "Fälten slås med slåttermaskin" och "Sedan körs vetet till närmast torksilo". I *Läsebokens* text är det människor som med hjälp av olika redskap sköter jordbruket. I *Vida Världens* text är det tvärtom. Försörjning via lantbruk är heller inte längre en familjeangelägenhet och en bygemenskap, som i *Läseboken*, utan en del i en större produktion, som i *Vida Världen*.

Från inlevelse till information

Hillerborg nämner i sin undersökning också förskjutningen från inlevelse till information. Om *Läsebokens* förmåga att skapa inlevelse inför en del av dess texter skriver Melander i sin beskrivning av receptionen av "sältexten" (Melander, sid 8). Melander citerar Erik A Ohlsson som skriver att *Läseboken* "varit en av Sveriges mest lästa och älskade ungdomsböcker...det finns helt enkelt ingen svensk barnbok, som i popularitet kan mäta sig med den" (sid 9). Denna popularitet får ställas i relation till det faktum att det knappast funnits andra barnböcker att läsa.

Den läshunger som en del barn känner behöver idag inte mättas av skolans läromedel, eftersom utbudet av barn-och ungdomslitteratur är så stort. Men alla barn stimuleras inte hemma sin fritidsläsning och alla lärare tillgodoser inte barns behov att läsa skönlitteratur i skolan. Eftersom läroboksspråket till övervägande del är just så informativt som Hillerborg påpekar så får en del barn aldrig vänja sig vid andra stilar och genrer. Såvida inte deras lärare arbetar med just den typ av tematisk undervisning som *Läsebok för Folkskolan* faktiskt, ehuru i blygsam skala, är föregångare till. Men för att skönlitteratur skall kunna betraktas som en central kunskapskälla, så måste läroboken idag antingen kompletteras eller ersättas. I *Läseboken* fanns trots allt en variation av textgenrer, såväl faktatexter som skönlitterära sådana.

Tematisk undervisning.

Om texterna i *Läseboken*, som skulle kunna lämpa sig för tematisk undervisning, skriver Melander att:

Tanken på att en dikt om Söderslätt, en novell som utspelar sig på en bondgård i Skåne och en i någon mening saklig redogörelse för det

skånska lantbruket innehåller två exempel på skönlitteratur och ett på sakprosa är förstås inte given; man kan lika gärna hävda att de alla tre behandlar samma grundläggande *tema* och således bör föras samman till en kategori. Heterogeniteten i *Läsebok för folkskolan* visar i sådana fall kanske snarast att begrepp som sakprosa och skönlitteratur inte fungerat som centrala kategorier i skolans kartläggning av det textuella landskapet. (Melander, sid 67, min kurs)

Även i dagens tematiska undervisning blandas sakprosa och skönlitteratur. Den senare kategorien förs in just för att eleverna skall få tillgång till berättelser, till människors olika erfarenheter och till möjlighet att träna sin inlevelse, dessa faktorer som Hillerborg visar saknas i dagens läromedel.

Melander påpekar i sin uppsats att vad som ”var verkligt nytt med folkskolan var att den också syftade till att sprida skrivkunnighet till folket” (sid 30). Texterna i *Läsebok för folkskolan* hade visserligen ”extremt långa grafiska meningar, en invecklad syntaktisk struktur och en på ordnivå mycket varierat språkbruk” (a.a.sid 11). Men de uppvisade också en större genrerikedom än vad som finns i dagens läromedel. I *Läseboken* fanns dikter och sagor, som till exempel H C Anderssons *Storken* knutet till temat Skåne, enligt den ”associativa princip” som Melander nämner. Denna blandning av genrer gav eleverna prov på flera mönster då det gällde olika former av skrivande. För att dagens elever skall kunna möta olika stilgenrer krävs att läraren parallellt med sin OÄ-undervisning också arbetar aktivt med olika former av skönlitteratur, vars underliggande tema då helst skall knyta an till samma tema som läroboken behandlar för att den ”associativa principen” skall kunna fungera.

Stoffurvalet i *Läseboken* bar fram den associativa princip som ligger bakom tankarna med en tematisk undervisning. Olika texter skall knyta an till varandra kring ett sammanhållande tema. I *Vida Världen* är underkapitlet om Skåne en del av det övergripande temat *Den odlade marken*. Men eftersom varje del i temat styrs av olika principer och därmed drar åt olika håll, kan Anna Sandströms kritik att *Läseboken* ”genom sin karaktär av encyklopedi var plottrig och oenhetlig och därför inte gav barnen någon möjlighet till helhet i inläringen” (Melander sid 25) också riktas mot *Vida Världen* idag.

Men medan texterna i den förra dels betonar det historiska perspektivet och dels sammantaget ger en större helhet kring det aktuella temat, så spretar ofta texterna i *Vida Världen* åt olika håll. Därmed ger de ibland upphov till ganska halsbrytande associationer. Ett sådant exempel finns i den enda text i underkapitlet *Skåne*, som skall ge ett historisk perspektiv. Det övergripande temat är fortfarande *Den odlade marken*:

I våra dagar finns det inga snapphanar, men stora skogar växer det fortfarande i norra Skåne.

Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige

I pedagogiska kretsar fick Anna Sandströms och Ellen Keys kritik mot *Läseboken* genklang. Selma Lagerlöf skrev själv till Ellen Key och tackade henne för den artikel i *Ord och Bild*, där Key kallat den gamla Läsebok för Folkskolan för en "nationalolycka". "Tack för hugget på den gamla läseboken", skriver hon. "Den såg nog dagen under tråkighetens stjärnbild"⁸²

På hösten 1910 tar Alfred Dahlin från Sveriges Allmänna Folkskolelärarförening kontakt med Selma Lagerlöf om en geografibok för folkskolan. Om detta förslag skriver Lagerlöf till sin väninna Sophie Elkan:

Jag ska nu tala om för dig att jag har fått ett mycket eget anbud. Det är så att Sveriges folkskolelärararkår har fått för sig att de vilja ge ut en ny folkskolans läsebok. De skulle taga saken i egna händer, ministern har visst lovat dem att antaga den läsebok, som de vilja utarbeta, till allmänt bruk. Så ha de tillsatt en kommitté, och kommittén har gjort en förfrågan hos mig genom frk Olander om jag ville åtaga mig arbetet.[...] Jag ville gärna, å ena sidan för det ekonomiska å den andra af människokärlek för att folkskolebarn skulle få en präktig bok att fröjda sig åt och för det tredje därför att jag är ju af hederlig prästsläkt kommen, och det skulle roa mig att predika för hela mitt folk.⁸³

⁸² Enligt Vivi Edström citeras brevet hos Wieselgren (1942) s. 595, se Edström *Uppdrag läsebok* sid 61.

⁸³ Selma Lagerlöf *Du lär mig att bli fri*, sid 184.

I sitt brev ger Selma Lagerlöf tre skäl till att skriva boken; ekonomi, omtanke om barnen och lusten att predika. Då hon skrev brevet anade hon inte att de två senare skälen under arbetets gång skulle komma att stå i konflikt med en aspekt i hennes skrivande som för henne var väl så viktig; den estetiska.

Från början hade Lagerlöf ingen samlande idé kring boken. Hennes första uppslag var att basera den på folksägner från de olika landskapen. Hon bad Dahlin att införskaffa material och han ”skrev hundratals brev till präster, lärare, stationsinspektorer och andra auktoriteter nära och fjärran för att be dem om skildringar från sina bygder”.⁸⁴

Lagerlöf undersökte Dahlins material, men använde föga av det. Påsken 1905 fick hon det uppslag hon senare skulle använda. Enligt både Elin Wägner och Vivi Edström var det Kiplings *Djungelbok* och en gåskarl på Mårbacka som inspirerat henne. Denna form tillät henne att röra sig fritt både i realistisk och fantastisk riktning. Anslaget ”Det var en gång en pojke” visar oss på det senare och beskrivningen av landskap och djur på det förra. I pysslingen Nils förenades också realism och fantasi samtidigt som han, ett nyfiket barn som studerar världen, blev länken till läsaren.

Från början hade Lagerlöf tänkt börja boken i norr. Ganska sent kastade hon om sina planer och började med det landskap som hon redan kunde mycket om – Skåne. Till Dahlin skriver hon:

I Skåne har jag lagt an på att skildra herrgårdar. Jag tycker, att detta är den traktens mest utmärkande drag. Allt, som finns i ett landskap är omöjligt för mig att taga med. Det blir att tag ett karakteristiskt drag eller ett par från vart och ett. Det är också det enda sättet att få in de framställda trakterna i barnminnet.⁸⁵

Så här låter Lagerlöf läsaren möta Skåne första gången:

Ute var det allra vackraste vårväder. Året var inte längre kommet än till den tjugonde mars, men pojken bodde i Västra Vemmenhögs socken långt nere i västra Skåne, och där var våren redan i full gång. Det var inte grönt än, men det var friskt och knoppande. Det fanns vatten i alla diken, och

⁸⁴ Wägner, Elin, *Selma Lagerlöf 2*, sid 11.

⁸⁵ Edström, Vivi *Uppdrag läseboken*, sid 19.

hästhovsörten stod i blom på dikeskanten. Allt det krattat, som växte på stengårdsgården, hade blivit brunt och blankt. Bokskogen långt borta stod och liksom svälde och blev tätare för varje ögonblick. Himmelen var hög och rent blå. Stugdörren stod på glänt, så att det hördes in i rummet hur lärkorna drillade. Hönsen och gässen gick på gården, och korna, som kände vår luften ända in i båsen, gav ibland till ett råmande.⁸⁶

Denna beskrivning av Skåne får vi genom författaren. Nils, som är en ganska elak pojke, står på kant med djur och natur. Det är därför följdriktigt att han inte kan se den vårdag och den natur som ligger framför honom i all sin skönhet. Först när han förvandlats till pyssling och hänger kring gåsens hals, kan också han se och känna igen sitt landskap:

Då förstod han att det stora rutiga tygstycket var den platta skånska jorden, som han for fram över. Och han började begripa varför den såg så mångfärgad och rutig ut. De klargröna rutorna kände han först igen: det var rågåkrarna, som hade blivit sådda förra hösten och som hållit sig gröna under snön. De gulgråa rutorna var stubbåkrar, där det förra sommaren vuxit säd, de brunaktiga var gamla klövervallar, och de svarta var tomma betland eller upplöjda trädesåkrar.[...] Pojken kunde inte låta bli att skratta, när han såg hur rutigt allting var.

Men när vildgässen hörde, att han skrattade, ropade de liksom bestraffande: ”Fruktbart och gott land. Fruktbart och gott land.”⁸⁷

Skiftet mellan närbilder och fågelperspektiv i *Nils Holgersson* var inte bara ett berättarmässigt grepp. Växlingen mellan distans och närhet benämnde den polske nobelpristagaren Czeslaw Milosz i sitt nobeltal 1980 som en modell för konstnärligt skapande på det hela taget.⁸⁸ Lilleputtmotivet ger också möjligheter till drastiska situationer och är flitigt använt i barnlitteraturen, som t.ex i *Gullivers resor*.

Att boken börjar som en vårresa anses också slå an den nationella utvecklingsoptimismen som i Sverige nu börjar växa fram efter år av nöd och svält och emigration. När *Nils Holgersson* skrevs hade var femte

⁸⁶ Lagerlöf, Selma, *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, sid 7.

⁸⁷ a.a. sid 18.

⁸⁸ Edström, sid 14.

svensk utvandrat till Amerika. Boken kan också läsas som en uppmaning till Sveriges barn att inte lämna det ”präktiga” fosterlandet.

Lagerlöf skriver själv till sin förra rektor vid flickskolan i Landskrona:

Jag vill, att ungdomen genom sin läsebok skola få riktigt reda på sitt eget land och lära sig älska och förstå det, även litet ha reda på dess många hjälpkällor och utvecklingsmöjligheter så att de inte rusa åstad till Amerika vid första lockelse.⁸⁹

Men boken om Nils Holgersson kom att bli mer än en geografibok, vilket anas i vildgässens ”liksom bestraffande” rop. Boken är också en utvecklingsroman om hur en karaktär danas i solidaritet med andra och försoning med dem man förbrutit sig mot.

Selma Lagerlöf var klar över vad hon ville med *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Hon ville skriva en bok om hur en karaktär i samspel med andra kan växa och mogna. Hon ville också skriva en bok om skuld och försoning. Denna bok skulle samtidigt vara en geografibok som skulle lära barnen att älska sitt land och ge dem en ”präktig bok att fröjdas åt”. Få läroboksförfattare har avgett så tydliga didaktiska anvisningar som Lagerlöf. Boken blev en stor internationell framgång.

Men i skolorna berodde läsarnas reaktioner (som alltid) på hur boken lästes. Åtskilliga elever har vittnat om sömniga timmar ackompanjerade av hackig högläsning. Andra elever om berusande läsoplevelser i samband med tyst läsning, vilket kanske låter oss förstå att även didaktiskt väl genomtänkta texter måste samspela med ett didaktiskt förhållningssätt från lärarens sida.

Sammanfattning

Min ursprungliga intention, att se hur barn under några generationer presenterats för ett tema som Skåne via olika läroböcker/läromedel, gav ett något oväntat utfall. Språkligt sett fanns det stora olikheter mellan det moderna läromedlet *Vida Världen* och *Läsebok för Folkskolan*. Men mellan dessa två läseböcker/läromedel fanns det också en intressant likhet

⁸⁹ a.a. sid 24.

i temats innehåll och dess disposition, en likhet som knappast låter sig förklaras såsom slumpmässig.

Inger Hillerborgs kriterier för innehåll och språk i gymnasiets historieböcker låter sig även användas på dagens OÄ-läromedel för årskurs fyra. Kanske är de kriterier som Hillerborg utvecklat allmängiltiga för hur läromedlens innehållsmässigt förändring också har påverkat dess språk.

Selma Lagerlöfs text befinner sig i en egen kategori. Björn Melanders tanke om att "begrepp som sakprosa och skönlitteratur inte fungerat som centrala..." belyses tydligt genom texten om Nils Holgersson. Ty vad är detta för slags text? Är det en geografibok, det vill säga en så kallad sakprosatext? Eller är det en skönlitterär text? Att Selma Lagerlöf själv brottades med genrebegreppen framgår av det brev i vilket hon kallar boken för "en läsebok att fröjda sig åt" och inte en geografibok. Men samtidigt skulle denna text vare en tydlig informationstext, vars syfte var ge eleverna information om det egna landet. Under arbetet med *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* klagade Selma Lagerlöf också ständigt över de estetiska problem som textskrivandet förde med sig.

Att genrebegreppet här kan upplevas som alltför snävt kan kanske bero på att läsaren av de olika läsebok/lärobokstexterna fokuserar enbart på texten som sådan. Men bakom varje text står en författare som styrs av olika ambitioner eller krav. För Selma Lagerlöf som författare var språket, stilen, det litterära uttrycksmedlet, väl så viktig som innehållet. Men författarna till läroboken *Vida Världen* är inte författare i ordets egentliga mening. De bör snarare ses som producenter av text, vars huvudsyfte är att ge information. De bakomliggande kraven på texten är inte är stilistiska, utan snarare futila försök att i en text förena läroplanens krav på att olika ämnen skall stödja och komplettera varandra. När Melander därför skriver att begrepp som sakprosa och skönlitteratur inte alltid fungerar som centrala kategorier i skolans kartläggning av det textuella landskapet, så menar jag att han har helt rätt. Vad som enligt min personliga åsikt är mer bekymmersamt är att det språk som elever möter i moderna läromedel knappast hjälper till att utveckla varken deras eget språk eller deras förmåga att strukturera en text. Skönlitterära texter, som skulle kunna fungera språkutvecklande, har dessutom något olika ställningar i skolan, beroende på hur läraren i det aktuella klassrummet arbetar. De kan vara obefintliga. De kan fungera som en språklig

hjälpgumma till läroboken. De kan också betraktas som en central kunskapskälla.

Vad som blir avgörande är därför inte hur den enskilde läraren förhåller sig till antingen läroböcker eller skönlitteratur eller båda. Avgörande blir om läraren främst ser till elevens behov av att möta olika språkliga genrer för att stimulera hans/hennes språkutveckling. Det innebär att läraren måste förhålla sig till de texter som skall bilda basen för en tematisk undervisning utifrån flera perspektiv, varav ett skall vara språkutvecklande. Det innebär också att diskussionen om texter i skolans diskurs inte kan ses som en separata *text*diskussioner utan att den också måste inkludera olika undervisningsperspektiv, där bland andra vilket *innehåll* som texterna skall ha är väl så viktigt. Det innebär slutligen att ur ett bredare undervisningsperspektiv bör frågan om ”skolans kartläggning av det textuella landskapet” ses som en viktig didaktisk fråga.

Litteratur

- Aitchison, Jean. *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Blackwell Publishers. Oxford.1994
- Benhabib, Seyla. *Autonomi och gemenskap. Kommunikativ etik, feminism och postmodernism*. Göteborg: Daidalos. 1992.
- Bennich-Björkman, Bo och Furuland, Lars, "Vad folket sjöng och läste", i Lönnroth/Delblanc del 3, Stockholm: Bonniers. 1988.
- Brink, Lars, *Gymnasiets litterära kanon*. Urval och värderingar i läromedel 1910-1945. Uppsala. 1992.
- Carson, Rachel, *Silent Spring* London: Hamilton. 1962.
- Edström, Vivi, Uppdrag Läsebok. Stockholm: Rabén & Sjögren. 1995.
- Eriksson, Anne-Louise, *The Meaning of Gender in Theology*, Acta Universitatis Upsaliensis. 1995.
- Feder Kittay, Eva. *Metaphor. Its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Clarendon Press. Oxford.1987.
- Florin, Christina, *Kampen om katedern*. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860 - 1906. Acta Universitatis Umensis. 1987.
- Godin, Stig-Lennart, *Klassmedvetandet i tidig svensk arbetarlitteratur*. Lund University Press. 1994.
- Hansson, Gunnar, *Den möjliga litteraturhistorien*. Stockholm: Carlssons. 1992.
- Hauser, Arnold, *The Social History of Art. Naturalism, Impressionism, The Film Age*. Vol 4, London: Routhledge & Kegan Paul. 1962.
- Josepson, Olle m. fl., *Arbetarna tar ordet*. Stockholm. 1996.
- Lagerlöf, Selma, *Du lär mig att bli fri*. Ying Toijer-Nilsson. Stockholm: Bonniers. 1992.
- Lagerlöf, Selma, *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Bonnier Juniorförlag AB 1981.
- Lakoff, George and Johnson, Mark. *Metaphores We Live By*. The University of Chicago Press 1980.

- Lodge, David. *Snyggt Jobbat*. Roman. Stockholm: Alba 1988.
- Lodge, David. *The Art of Fiction*. Penguin Books. 1992.
- Mahmoody, Betty och Hoffner, William. *Inte utan min dotter*. Storpocket Bonniers 1988.
- Meehan, Johanna, *Feminists read Habermas*. Routhledge. New York/London. 1995.
- Melander, Björn, *Läsebok för Folkskolan - bakåtsträvande eller framåtblickande*. Rapport från projektet Svensk sakprosa. 1996.
- Meyer, Susan. *Imperialism at Home. Race and Victorian Women's Fiction*. Cornell University Press. 1996.
- Mitchell; Margret. *Borta med Vinden*. Roman. Bonniers 1983. *Nationalencyklopedin*.
- Nordling, Erik m.fl., *Vida Världen. Geografi. Naturkunskap. Samhällskunskap*. Almqvist & Wiksell Förlag AB. 1981.
- Pattison, Robert, *On Literacy. The Politics of the Word from Homer to the Age of Rock*, Oxford: Oxford University Press. 1982.
- Schoultz von, Solveig, *Alla träd väntar fåglar*. Dikter 1940-1986. Stockholm: Alba. 1988.
- Strömkvist, Siv (red), *Läroboksspråk*. Stockholm: Hallgren och Fallgren. 1995.
- Svensson, Jan, *Kommunikationshistoria*. Lund: Studentlitteratur. 1988
- Svensson, Jan, *Språk och offentlighet*. Om språkbruksförändringar i den politiska offentligheten. Lund University Press. 1993.
- Thavenius, Jan, *Den motsägelsefulla bildningen*. Bruno Östlings Förlag Symposium. 1995.
- Wägner, Elin, (1942) *Selma Lagerlöf*. Stockholm: Bonniers. 1942.

Bilaga

Krönika ur Dagens Nyheter 970120

Bilagan saknas elektroniskt